ЛЮТЬ

Восени 17... року на одному із шляхів Гетьманщини можна було побачити мандрованця у порваній одежі, хоч колись, здається, це був пишний стрій. До грудей йому приліпилася пошарпана, суха квітка, а йдучи, він весь час озирався, ніби страшився переслідування. Цей дивний чоловік села здебільшого оминав, а коли дістався Гапонівки, зупинився. Стояв на горбі й роздивлявся село, яке розкинулось у глибокій долині, по тому сів на каменя і на хвилю замислився. Погляд його спочив на старій дерев’яній церкві, яка супроти звичаю стояла край села. Западав вечір, довга тінь відкинулася від мандрованця — сонце спинилося якраз навпроти. Велике й червоне, воно тремтіло, оточене зусібіч, наче крилами, легкими хмарами. Од села долинув дзвін; чоловік став навколішки й помолився. Заплющив очі й ворушив губами — вряди-годи по його виснаженому тілі прокочувався дрож.

Тим часом на долину наповзала сутінь, хати звідсіля вже видавалися білими, накритими солом’яними капелюхами головами, які мірно похитувались у смерку, готові покотитися в безвідь.

Він розплющився: дорогою йшли з церкви люди, і йому дивно стало бачити, які вони звідси дрібні. Тяглися, ніби отара овець, а попереду вистрибували, бадьоро гарцюючи, дітлахи. Мандрованець сів на землю біля каменя, сперся спиною, підгорнув під себе ноги й завмер.

Люди доходили хат, ті всмоктували з їхнього гурту чоловіка, жінку й кілька дітлахів. Здавалося, хати вечеряють цим сутінком і людьми — від того стіни поколихувалися, ніби дихали.

Чоловік сидів отак довго. Може, трохи й передрімав, і лише коли зовсім споночіло, здригнувся і скочив на ноги. Подибав з гори, начебто застоялася в нього кров, а тоді вийшов на стежку, що перерізала горба. Проминув кілька ясенів та крислатого дуба і, спустившись в долину,

опинився біля церкви. Стара споруда дихнула теплим деревом; чоловік обійшов її довкола, ніби принюхувався і щось вивідував, але не зустрів ані душі. Тоді підступив до розчинених дверей і, повагавшись, ступнув досередини.

Панотець саме виходив із царських воріт. Зупинився й пильно зирнув на прибульця. Той уже стояв на колінах і молився, але, побачивши попа, хутко зірвався на рівні. Схилився, щоб поцілувати священику руку, й панотець з відразою побачив, яке брудне в прибульця волосся — в ньому заплуталися шматочки соснової кори, сіно й повзала нужа.

— Хто ти, сину? — спитав піп, і прибулець зирнув на нього гостро й вивідчо.

— Той, хто потребує сповіді, панотче, — сказав хрипким, застуженим голосом.

Тоді поміж них ніби пробігла іскра. Ніби впізнали один одного, хоч обидва відали: це омана. Ніколи не зустрічалися і ніколи не спілкувалися. Але іскра поміж них пройшла: непомітний вогонь, що спалахнув ув очах прибульця, у дивний спосіб перелився в панотця, і той раптом злякався. Застережно подумав, що в церкві ще мали залишатися дяк і паламар, тому й озирнувся, ніби сподівався підтримки. Але ні дяка, ні паламаря не було, не було й церковного сторожа — анікогісінько! "Чи ж вони змовилися?" — подумав панотець і знову зирнув на вкляклого в його ногах прибульця. Тоді йому здалося, що в церковні двері, в той отвір із ночі, безвидно зайшов сюди хтось третій, уступив у все ще освітлений свічками храм й так само безвидно й безгучно розчинився в одному з притворів.

— Стривай! — сказав панотець несподівано захриплим голосом. — Маю перекинутися кількома словами з паламарем.

Сталося це тоді, коли женився сотниченко Щербина. Стояла золота осінь, повітря тремтіло неспокійною теплотою, душа розкривалася широко й щиро. Я тоді забув навіть про писарські обов’язки в сотенній канцелярії, окрім того, дивні почуття заволоділи мною; мабуть, у кожного таке буває в молодості. Здавалося, чи сон такий наснився, а чи привиділося: щось мене незабаром стурбує, хтось біля мене крутиться, стежить за мною, щось мені має статися. Дурне це було почуття, бо всі веселі навколо ходили і, хоч як я придивлявся, ніхто за мною не стежив. Дурне це було передчуття й нерозумне, бо все містечко в рух прийшло від сподіванки бучного весілля. Отож я відганяв такі думки: на війну не заходило, хоч це чи ж можна вгадати, зважаючи на постійну колотнечу з турками; зрештою, мій батько, сотенний писар, міг би подбати, щоб наді мною великої загрози не нависало. Отож я міг би вільно дихати, гуляти з парубками, загравати до дівчат — все, чого прагне молода нерозтрачена душа. Тим більше що назрівала неабияка розважка — женився сотниченко Щербина. Мене запрошено у дружки, тож чи треба гризтися тим, чого немає?..

(Пізніше я про це згадував часто: шелестів дощ, хиталися корони дерев, земля була мокра й пахла цвіллю, я тулився до неї, врившись у листя, в голові стояв дивний біль, а може, гучала висока нота — наче заспівав церковний співак, затягнув і забув спинитися. Але це сталося потім, про це рано розказувати, треба повернути отой теплий настрій бабиного літа.)

Мене забрав із хати сотниченко, було нас тоді семеро, сіли ми за стола, і сотниченко налив нам горілки. Ми випили, по-молодецькому заспівали парубочої, а тоді рушили до молодої. Весільна мати вже зібрала бабів і почала бгати коровай. Баби також співали, тоді співало, здавалося нам, усе сотенне містечко. Я знав: виймати коровай випаде мені, і від того радісно завмирало серце. Відчував хвилювання й піднесення, хотів забути дурні передчуття — гульнути мені запраглося!

Став біля печі й сказав урочисто:

— Старосто, пані підстаросто! Всі в хаті радісно відгукнулися:

— А ми раді слухать!

— Благословіть коровай з печі виймать! Благословіте другий раз і третій раз коровай з печі виймать!

Всі відповіли хором:

— Бог благословить усі три рази!

Я нахилився до печі: запахло печеним тістом, попелом, знайомим духом пічного жерла; мені раптом здалося, що там у глибині пробігло кілька вогників, як золоті змійки, — на мить скувала мене дивна знесила. Але тільки на мить, я потяг до себе лопату і вийняв солодке випечене тісто, що дихнуло мені у вічі як живе. Це повернуло мені урочистий настрій і добрий гумор, я вигукнув якийсь жарт, на який усі в хаті засміялися, сміявся й коровай, якого я поважно, не кваплячись, поклав на стіл.

Ой попід лісом

Шугроньки грають,

До терену припадають,

А в тім терені

Світлонька,

А в тій світлоньці

Улянка...

Ми співали всі семеро, йдучи вулицею, а за нами бігли діти, вітали нас люди, яких зустрічали, ми вітали і їх. Я зирнув у небо, святочне й погоже, сонце золотим клубком стояло над старезною липою, пливло павутиння, листя шаруділо в ногах. Я раптом подумав: чи не дурю сам себе? Що воно, оте чавке на серці, що мене турбує й непокоїть? Я подумав: не минає воно, чудне запаморочення, а від чого воно й чому? Заспівав голосніше й хотів забутися про все, хотів гулянки чесної і свята радісного. Саме в цей час ми й зайшли до двору молодої.

Нас зустрів її батько, посадовив за стола, і ми знову по-молодецькому випили. Відбули обід, гомоніли, сміялися й жартували. Молода цвіла: ніколи не була ще така гарна, а я знав її від дитинства. Можливо, був надмір збуджений, бо те, про що натякаю, не переставало потай мене турбувати — не хотів я віддаватися темному настрою.

(Пізніше я багато про це думав. Темно хиталися перед очима гілки, довкола німо витиналися голі дерева, оксамитні стовбури, кора в дощових сутінках оживає, я відчував, як дихають сосни, як чеше хмари гілля, ніби гребінець, дере й розчісує сірі шматки вовни, готуючи пряжу, вичісує дрібні краплі, і ті сиплються на принишклу осінню землю.)

— Просили батько й мати, і я прошу — приходьте, дядьку, на весілля!

Мені стоїть у вухах дзвінкий, щасливий голос сотниченка. Був він парубок доладний, хіба що пихатий, але я не мав до нього ні заздрості, ні урази, бо й не смів їх мати. Але коли в людини дивно сплітається весільне піднесення й тривожний біль, чи ж може вона щиро веселитися?

Кілька років тому я покинув клас філософії в Київській академії, ще не вивітрився з мене спудейський дух, отож, парубкуючи, тут, у рідному містечку, я викидав із приятелями не одну кумедну штуку: бувало, й воза затягнемо на клуню й ворота знімемо і поставимо серед майдану.

Не хотіли ми жити нудно, душа волі прагла й розваг. Що там мудрість світова, коли в тілі кров грає, що там розважність, коли вуста не можуть утримати усміху, отож і дивувався я: не можу до ладу віддатися радощам.

("Дитячі пустощі, — думав я пізніше, вгортаючись у листя, бо допікала мені мокра земля й негода, — так само перехідні, як і юначі бешкети. Все це до часу, а тоді серйозний робишся, поважний, а часом і смутний". Дощ сипав, як пісок, пахло корінням та листям, земля дихала, а коли так, затишку хотілося. "Смуток мій прийшов, — думав я, — від якого й до розпачу близько!")

Вечеряючи у суботу ввечері, ми також співали. Біля хати грали музики: скрипка, цимбали й бубонець; ми випивали, хміль плутав наші мислі та язики. Було тепло, як улітку; я дивився поверх голови нареченого — там далі вулиця слалася і на ній було повно людей: одні стояли в кружку, а інші йшли. Діти у гру якусь гралися, кричали, наче галченята, — всі ошатно вдягнені, і ні в кого не скимліла знічено душа. Всі усміхнені і спокійні, так дивно, так задоволено спокійні — невже тільки одного мене гризла в той день стума?

("Так, — гадав я пізніше, дихаючи розтуленим ротом, приплющувався, щоб зберегти тепло, і уривки думок пливли, як кольорові спалахи. Так, це тільки для мене настав час випробування, для мене, котрий ще недавно жив, як бездумний гульвіса". Тіло моє дубло й трусилося: нелегко було звикнути спати на голій, холодній землі).

Сотниченко забрав музик, запросив трьох свашок і чотирьох чоловіків — двох старост, дружка, тобто мене, й піддружого — ми пішли до молодої по хустку. Дорогою грали музики, вже стояла довкола темінь, і ми голосно співали:

Ой димно нам, димно,

Що й бояр не видно,

Тільки одне видно,

Да й те за горами...

Вулиця дихала спокоєм теплої осені, ніжно пахло зів’ялим листям і димком, хтось палив бур’яни; музика аж похлиналася од завзяття, ми всі пританцьовували, бо в кожному зелено буяв хміль. Молодість водила нами, і кожен із того немалу утіху мав — один я був серед них ніби мічений.

Наречена нас уже чекала. Але бачила тільки свого сотниченка, так чудно вона на нього дивилася! Я подумав навіть: темна, палка, оксамитова ніч дивилася на сотниченка, і вони обоє мліли од відчуття великої тайни, до якої причащалися. Дивився на них, по-дружньому усміхаючись, й подумки бажав їм щастя; чудна думка прийшла мені до голови: хтозна, чи колись переживу таке сам. Хай же порадію, подумав тоді я, на це юне безхмарне щастя тих, що мене своїм дружкою назвали, хай оминуть їх біди.

Ми випили й знову заспівали:

А ти, калино, росла такая висока,

А листоньком широка,

А личеньком ромняна?

Жінки подавали вечерю, а що може бути ліпше, коли жінки подають вечерю, але я раптом завмер, відчуваючи, що мент зупинився, що час перестав рухатися. Ось молодий розтулив рота, щось каже; ось молода, облита яскравим світлом свічок, подалася вперед, слухаючи, розхилила червоні пухкі вуста, а очі її широкі стали; старости заходилися біля

мисок: один ложку до рота підніс, а другий у страву впустив. Весь покій було запруджено жіночими постатями у важких празникових строях, у плахтах, оксамитах, з грубим намистом на шиях; батько молодої зводився з-за столу, підіймаючи в руці штофа горілки, на ньому червоно горів кунтуш. Мати молодої переступала поріг, тримаючи на півмиску запеченого до брунатного гусака.

Хтось мене штовхнув, я побачив обличчя одного із старостів. Велике вусате обличчя, що підморгувало мені й щось казало.

— Га?

— Хустку подай! — сказало вусате обличчя.

Молода подавала на тарелі хустку. Я встав й оперезав нею молодого...

Дзвонили дзвони, мені потім довго чувся той дзвін, наче розбивались об хвилі осені згустки сонячного соку. Мідні кулі розприскувалися на тисячі скалок; ми втонули у святковій юрбі, в ошатній, важкій, задиханій, яка горіла бажанням танцювати й співати. Ми танцювали й співали, як і всі довкола; вихрилося повітря, гаряче ставало у пишнім святковім строї; голоси скрипок співали, цимбали дзвінко постогнували, ми були обкидані дзень-чистими сітками звуків; бив бубон, лящали бубонці, тупотіли чоботи; здавалося, юрба була пов’язана сивими пасмами бабиного літа, юрба дихала, й рухалася, й тупотіла влад; весело повискували жінки, а ще тонше — дівчата; грубо й хрипко галайкали чоловіки; піт котився по смуглявих, лискучих лицях; очі палали, як жарини; вогкі руки чоловіків спрагло притискали до себе жіночу плоть; дівчата рум’яніли щоками, кожна з них перетворилася у красуню не гіршу, аніж наречена, — хто б тут із нас, молодих, та й не загубив би парубоцької волі? Я відчувався п’яним од цієї осені, від звуків, що закручували мене, заносили, захоплювали, крутили, — я танцював, не знаючи відпочинку, по черзі закохуючись в одну, другу, третю й десяту

панну; всі вони мені подобалися надзвичайно;, всі мене чарували, надили, вабили, я хотів цього почуття, хотів забутися, завертітися, хотів дихати дурманливим духом дівочих тіл, які пружинили, підскакували, погойдувалися; я ніби запалювався зсередини — все ставало прекрасне й манливе, все співало й тупотіло в гінкому нестримному русі...

(Пізніше я прикликав собі це видиво для того, щоб зігрітися. Коли зовсім застигала в моїх жилах кров, коли відчай знесилював мене і коли я відчаювався. Тоді й приходило в уяву оце гаряче видиво, оця юрба, яка вміла і знала, як веселитися. І диво учинялося: кров у мені починала пульсувати живіше, тепло розповзалося по тілі, і хоч страждав я не менше, тепла надія починала огрівати мені серце).

Я вийняв хустку з кишені, дав кінець у руку молодого і, тримаючись за другий, повів його з-за столу. На дворі баби приготували стільця, діжу, хліб і сіль. Я вивів молодого, й на нас полився золотий осінній день. Мати обсипала збіжжям сотниченка, була задоволена й усміхнена, тоді голосно зметнувся вгору спів свашок:

Ой сип, матінко, овес.

Щоб він був нам на рід увесь...

Мчали по вулиці коні, лунали музика та співи, веселі стрічки маяли на вітрі, я тримав у руках квіти; хтось вигукував жарти, а на воротях уже зустрічали нас хлопці, вимагаючи воротного. Нарешті ворота відчинено, коні поставали, а ми виладналися проти дверей:’ молодий, праворуч — бояри, а ліворуч — свашки, світилки і старости.

— Ах ви, злодії! — вигукнув хтось із рідні молодої. — Ви покрали коні, то вас тут і пов’язали!

Староста повів молодого, взявшись за хустку, до хати. Все відбувалося як належить. Я дивився на всіх ніби крізь туман, що оповив

мені голову. Старший брат вискочив із рогачем у руках, і в нього — веселе, здурманіле обличчя.

— Платіть за сестру! — закричав він.

Молодий із старостою полізли, смішкуючи, на нього, він відпихався, тоді молодий перестав жартувати, а статечно витяг калитку. Блиснув під сонцем золотий — молодий ступнув на поріг; золотий ніби завис між мискою і рукою молодого; вигулькнуло чиєсь надміру молоде обличчя з широкою усмішкою; на ґанкові стояв батько молодої з кухлем і мати з таріллю, на якій — чарки; обоє також усміхнені; на ґанок пішли приступом гості в барвистих строях; гомонять, кричать, сміються і штовхаються.

— Тепер пускаю вас — заходьте! — сказав брат молодої.

— Ні, не дамо тобі сестри! — закричали в хаті дитячі голоси, і мені почулося в тих погуках щось тривожне й застережне.

Гострий біль шпигнув мене, туга чи смуток сколихнули моє серце: чорну печатку цього сонячного дня... Я відчував себе негодящим для участі у цій виставі, але не міг покинути дійства, був-бо старшим дружкою.

Тим часом брати молодої винесли надвір скриню, вони тужаться чи, може, прикидаються, щоб скриня здавалася важчою, і ледве висаджують її на віз. Як кури, сипнули діти з подушками; брати повсідалися на скрині верхи, і я бачу їхні блискучі зуби.

Староста проганяє братів зі скрині, але їхні зуби так само весело блищать, і староста змушений налити їм горілки. Брати перекидають одночасно чарочки, і тільки тоді зістрибують долі.

Я поспішив через юрбу до молодих. Подав їм краї хустки й урочисто повів на двір до возу. І ось я знову дивився на них збоку. Молодій допомогли сісти на воза, гордо й велично позирнула вона навколо. Велично поклала хреста на чотири краї, після чого обвів я молодого за хустку круг воза.

Западав вечір, я побачив, як горить на виднокрузі світлий обрій, сутінок поплівся по вулицях містечка, хати, понакривані дахами, виглядали, як старі гриби; люди здавалися мені барвистими ляльками. Молодиці й дівчата цвіли в легкім мороці, ніби квіти, — всі раптом стали умиротворені й спокійні.

Повів молодого довкруг воза вдруге, а молода стежила за нашим ходінням поважно й ласкаво. Обличчя її цвіло, пломеніло, немов виходило з нього тепле сяйво. Люди запалювали походні, крешучи вогонь кресалами, іскри розсипалися довкруж. Тоді присутній на весіллі пан полковник наказав козакам вилаштуватися на подвір’ї з мушкетами, а коли я обвів молодого довкруг воза втретє, гримнула сальва — віз молодої загримів із двору. Молодий скочив на другого воза, коні вирвалися з двору, а ззаду, як вогонь, спалахнула пісня:

Загрібай, матінко, жар, жар,

Коли тобі дочки жаль, жаль.

Кидай у піч дрова,

Оставайся здорова,

Кидай у піч тріски —

Дожидай своєї невістки...

Тоді заспівали й на возах, мчали коні, захлиналися музики, я летів на возі за молодим і теж співав, намагаючись погасити співом той біль, що вряди-годи в мені спалахував. Мій віз перехилився, коні перелякались і рвонулись убік — у темряві засвітилися дві іскри. Затріщав тин, коні захропли і спинилися, я відірвався від повозу, і мене почало перекидати. Падав у чорну прірву, махав руками й ногами, летів у чорній порожнечі, тягло нестримно мене в неї. Побачив перед собою яскраво освітлене обличчя, чуже й незнайоме, залите густим, неживим світлом. Повіки в того страшного чоловіка були приплющені, а на щоках і лобі поблискували крапельки поту.

Мені здалося, що з тілом моїм щось відбувається несусвітне: воно скорчилося, задубло, спина вигиналася, а ноги ніби всихали. Руки мені заломило, обличчя й вуха почало пекти. Язик мій розбухав у роті, став сухий і шарудявий, а очі на мить осліпли. Я чув, як стягуються, аж потріскують, м’язи, гострий біль пронизав усе тіло, заболіла кожна кісточка, і кожна жилка затремтіла. Зуби заворушились у роті, волосся стало сторчака; здавалося, ще мить — і навіки втрачу свідомість, поринувши в глупу пітьму. Хотів знайти хоч якесь опертя, за щось зачепитися чи принаймні відчути під собою землю, але й цього не було мені дано.

Тоді очі мої почали поступово прозрівати. Але це не принесло мені полегші, єдине, що побачив під ту мить: те ж таки жахнюще обличчя і повні лютої зненависті очі. Вони запалали супроти мене, як два сині вогники, а широкий рот розкрився, показуючи вишкірені чорні зуби.

Я закричав, але то був не крик, а щось схоже до вовчого виття. Мороз продер мені шкіру; мозок почав прочищатися, і страшна здогадка раптом освітила його. Я впав на землю, увіч відчув під руками якесь бадилля, м’який грунт, рвонув його нігтями, і тіло моє кинулося — я побіг на чотирьох. Біг через якісь городи, ламав сухе бадилля, перечіплювався через гарбузиння, падав на тин і звалював його. Жах і розпач гнали мене, як навіженого, але не міг я спинитися.

Рештки моєї сили пішли на цю нагальну втечу, тож коли вирвався з містечіса. і відбіг трохи в поле, втома звалила мене з ніг. Упав на траву, й тіло моє затрусилося од ридань, тоді як у вухах віддавалося вовче виття. Сльози текли мені по обличчі, я спробував утертися, але до очей наблизилася брудна лапа з пазурами, геть заросла шерстиною, — я відсахнувся. Тоді пильно обдивився себе, як тільки міг у цій темній ночі. Сумніву не було — я став вовкулакою.

Наступної хвилі я провалився в чорну прірву. Музика й дзвони, співи й вигуки помалу розтавали в мозку, як крига; мені уздрілися біли, жовті й різнобарвні пасмуги; бачив, як розчиняються і зникають у моїй свідомості обличчя, котрі щойно бачив на весіллі і котрі були мені добре знайомі. Бачив скрипки, що тремтіли, ніби водяні, — ось-ось скрапнуть краплею своїх дек; бачив розкидану барвисту одежу, що помалу розплавлялася й зникала, ніби пожирав її ледь видимий синій вогонь. Бачив замерзлі людські очі, що дивилися вирячено: світлі круглі тіла, що літали довкола мене, як перелесники. Почув голосний, ритмічний стукіт: оголилося й здригалося притьмарене в небі сонце — серце нашого світу. Йшов у якомусь сріблистому просторі, не маючи твердої стежки під ногами, але це руху моєму не заважало. Інколи в тому просторі проявлялися напівrозмиті постаті — не було в них ані голів, ні кінцівок. Йшов повз ті постаті, і мені здалося, що дивляться на мене, хоч не існувало в них очей.

Тоді я спинився. Перетворився на одну з тих чудних істот без голови і завмер, облитий смарагдовим перламутром. Мені здалося, що тут моє остаточне місце притулку, що тут я, зрештою, зможу й відпочити. Але то була облуда. Я знову пішов, цього разу вже бачачи шлях: тоненька, ледь помітна стрічка, яка тяглася безконечно в глибину.

І знову щось сталося. Я спинився. Переді мною височіли тисові ворота. Нічого більше, тільки самі ворота, так чітко видні, що я уздрів смолисте жилля деревини. Ворота рипнули й почали повільно розчинятися. Я зойкнув — із них повалили чорні вівці, коти, собаки й ворони. Ворони бігли, розгорнувши крила і розтуляючи, широко дзьоби,

а очі їхні горіли вогнем. Коти трубами здіймали найоршені хвости і нявчали червоними, ніби кривавими, ротиками. Собаки почали несамовито брехати, а барани посунули супроти мене, наставляючи крем’яні роги.

Десь над головою спалахнула їдка блискавка, ворота знову зарипіли й відкрилися повністю. Тоді з них неквапом виступив такий великий чоловік, що мені довелося задерти голову, щоб уздріти його темне, заросле чорними кудлами лице. В одній руці тримав кийка, висотою у найвищу сосну. У другій — канчука і скручену вірьовку. В роті стримів цибушок, найбільший, що їх я бачив, а коли він пухкнув димом, чорна грозова хмара зависла над його головою. В його ногах влігся величезний сірий пес, очі якого вряди-годи поблискували вогнем. Пес дивився на мене, стережучи кожен мій рух, наче міг я щось удіяти цьому велетню. Відчув, що в мене затремтіли коліна, й бухнувся перед чоловіком навколішки. З очей моїх полилися сльози, і хоча бажав я щось сказати, щось спитати чи попросити, ядуха зчавила мені горло.

— Устань, смертний! — сказав чолов’яга, і незрима сила знову поставила мене йому перед очі. — Я вибрав тебе серед тисячі. Кожному приходить його час, от він і прийшов до тебе. Всі від чогось залежні чи від когось, і немає таких, хто б не був проклятий. Я ж допомагаю вам, людям, знайти сутність вашу, яка вона там не є: велика чи мізерна...

Він пихнув димом, чорна хмара розрослася над його головою. І я раптом перестав боятися. Більше того, якась лютість охопила мене, отож закинув голову й крикнув кудись туди, в піднебесся:

— І для цього треба людину вдягати у чортову шкуру?

— Не чортову, а вовчу, — поправив чолов’яга. — Бо людина не живе у світі, не приміряючись. Не буває людей неспівмірних, отож і ти серед таких, смертний!

— А хтось у мене спитав: хочу я того чи ні? — вигукнув я.

Мені здалося, що чолов’яга хмикнув. А може, засміявся у вус, а може, це загриміло над головою?

— Я не прийшов відповідати, смертний, — сказав він. — Прийшов сказати тобі, що час твій настав.

— Що ж маю робити в цій нелюдській подобі? — вигукнув я, боявся-бо, що мій кволий голосок не дійде до його високості.

— Маєш жити, — сказав чолов’яга, і його голова розрослася, а може, це він видихнув такий велетенський клубінь диму. — Примірятися маєш, бо не буває людей неспівмірних...

— Примірятися до чого? — вигукнув я.

— Не відповідаю на запитання, — повторив чолов’яга. — Досить того, що вибрав тебе серед тисяч. Досить того, що я кладу тобі на плечі незвичайну долю, інакше б ти скоро в траву перетворився...

Я не знаю: чи спав тоді, чи не спав. Не відаю: чи в непам’ять запав, чи привиддя мене відвідало. Не знаю, як усе це зникло, де поділося: отой звір чорний, твар ота кавкуча й криклива, отой велетень, але слова його, прочумавши, пам’ятав. Не знав, чому саме на мене впав його жереб, бо ж ніхто я у світі. Жив, як усі, хліб їв і воду пив. Радів і сміявся, а коли й сумував. Бачив сонце над головою, і воно світило мені ясно. Я не задумувався: добрий цей світ чи ні, бо жодна дитина світу про це не думає доти, доки їй не припече. Я не знав біди, не знав хвороб, бідності, нестатків, мене ніхто не переслідував; здавалося, всі люди люблять мене, а я люблю всіх. Я не розрізняв людей на добрих і поганих, чому ж, боже, крикнув я раптом, ти поклав на мене долю прокляту?

Опинившись так нагло серед поля у вовчій подобі, я не знав, що маю діяти й куди іти. Повернутись у місто не міг — туди, де й досі гуляли весілля, притому так палко, що шум і веселі покрики долинали й туди, де я лежав. Я встав і роззирнувся. Над головою в мене світилося ясне зоряне небо; містечко поблимувало вогнями, але був я чужий і небові тому й вогням. Опинився раптом сам у великому світі, отож поплуганився куди очі дивляться, аби тільки не в місто. Йшов і йшов, маючи сподіванку, що в голову прийде рятівна думка, що, зрештою, це тільки сон, якась моторошна мана, що, може, й досі не очуняв я від удару об землю, коли падав із воза; отож мені й мариться така дивовижа; зрештою, мозок мій був ясний, думка працювала чітко, я міг переконатися, що земля, яку торкають мої лапи, — таки справжня, що в груди я вбираю пашистий запах осені й осінніх піль, що зорі над моєю головою справжні і справжній прослався наді мною Чумацький Шлях. Єдине несправжнє в цій оказії — я сам, тіло моє обросло бридкою шерстиною, руки мої замість нігтів мають пазурі, ноги мої покорочені, хребет мій вигнутий, а лице — машкара. Чи ж міг я показати себе такого людям, на що мав сподіватися, зважившись виставитися на очі? Отож і піддався я волі ніг своїх — хай ведуть мене куди бажають, може, в їхньому несвідомому русі більше рації, аніж у думанні моєму. Часом я озирався, тоді незмірна туга омивала мені серце, та сама, яка почалася ще там, у місті, — недаремні все-таки були ті почуття. На очі мені вряди-годи напливали сльози, тоді світ ставав каламутний і чужий, я не бачив ні зір, ні стежки, яку топтав, хитало мене, коливало; що воно, що воно? — запитував сам себе, — коли світ увесь справжній, а несправжній ти; що воно, що воно, коли бредеш отак, понуривши голову, і не знаєш, куди понесуть тебе ноги; що воно, що воно, коли у грудях відчай болющий, а думка не може вирватися із пут; що воно, Що воно, зрештою, коли подаєш голос, а замість нього вивирається з горлянки потворне виття? Я йшов, підбігав, навіть бігти починав, мчав, тоді знову притишував ходу, я тікав, а водночас боявся цієї втечі, бо куди ж це вони несуть мене, ноги? Мав би вирішити перше й необхідне: де заночувати і чи добре я роблю, віддаляючись од міста; може, ліпше було б знайти якийсь сінник, забитися туди, а ранок принесе пожадане, тоді щось вирішу розумне. Але й розумів, що це також даремно, що вдень

мене можуть побачити й не буде мені куди втекти, бо до мене такого навряд чи хто викаже прихильність, захоче мене вислухати, коли на мені оця проклята шкура. Отож я віддалявся від міста все далі; часом зовсім притишував ходу — це тоді, коли хотів щось зміркувати. Ні, не міг я нічого доладного намислити, не міг — треба мені бігти й бігти. І я біг, гінко, швидко, перебираючи сильними ногами, мав у тих ногах силу більшу, ніж коли був у людській подобі; біг я, перестрибував канави, мчав; туга з’їдала мене, а чи довго це може тягтися?

Я спинився. На мене повіяло знайомим духом лісу — ось куди привели мене ноги; темний ліс стояв переді мною чорною стіною, і я раптом злякався його невиміряної порожнечі. Злякався, бо там мене може чекати не одна небезпека; зрештою, чи й справді маю жити у світі дерев? Нехай знайду собі там прихисток, нехай перебуду ніч під чорною покровою сосон; ні, не міг я зараз ні про що думати; втома почала мене долати — ранок мудріший вечора, сказав я собі.

Втягнув у себе вільжисте повітря: запах глиці, грибів, опалого листя — ліс мішаний; запах вогкої землі, глибока тиша, в яку мав увійти, — пішов обережно, роздивляючись навкруги й сторожко прислуховуючись. Відчував у тілі напругу, ніби готувався, що хтось на мене нападе. Ноги безшумно ступали на листя, кожна жилочка в мені тремтіла, а коли озирнувся, не побачив уже міста — жив у світі дерев. Ліг під якимсь пнем і довго прислухався. Вітру не було, а тільки оця безмежна тиша, ніде ані шелесне — все спить і ледь помітно дише, хотів пробити зором цю густу, кошлату, непрозору темінь, але сліпі в мене очі, глухі в мене вуха, тільки ніздрі ловили пряну, терпку вільгу. У глибині щось хряснуло, і я миттю скочив на рівні: здалося мені, що лісом хтось іде. Але це була омана, глухо навколо, темно — ноги знову повели мене; зрештою, треба було десь зупинитися на ніч. Отак я блукав від дерева до дерева, прислухався і стерігся, доки була ще сила. Коли ж утома зовсім повила мені мозок, коли в ногах відчувся зрадливий трем, коли я став боятися, що впаду під першою ж сосною і засну мертвим сном, надибав на ярок. Тут лежало звалене дерево, і я налапав сяке-таке захистя. Нагріб туди листя, наштовхав його писком (похитувало мене

від утоми), а тоді заліз під дерево. Тоді відчув, що тіло в мені тремтить. Лежав і трусився, як у пропасниці: мигали в мене перед очима обличчя з весілля, на якому ще нині гуляв, виростало видиво з велетнем і його вівцями, котами, собаками та воронням, дивилися на мене якісь очі: хтось сміявся, реготав, хтось мені щось оповідав, навчаючи, але не міг я розібрати слів; грали музики й танцювала задоволена, сита й напоєна юрба, крутилися барвисті стяжки; плеснув канчуком велетень, а в небі прорізалася їдка блискавка; мене оповивав дим із люльки велетня, і я раптом здивувався, що той дим має запах тлілого листя; я застогнав і заплакав, а потім почав скаржитися, щось прохав і на щось сподівався. Але це вже був сон, хоч у мені не зникала думка: є сни, які не розчиняються, як дим, є сни, у яких ми живемо так само явно, як у житті живому. Це образ світу, перевернутого догори ногами...

Вранці я змерз. Потягся в листі, дихаючи парою — в логовище вливалося холодне, вогке повітря. Дерева покрилися легкою памороззю, а небо між гілля сяяло незайманою поволокою. Пливли рідкі, клубенясті хмарки, в одному місці вони закучерявилися, ніби вовна, і я здивовано роззирнувся. Перше, що подумав: все, що зі мною відбулося, таки не сон, зі мною сталося щось страшне, і годі сподіватися — все тільки гра моєї уяви. Але тіло моє відпочило, і я чувся на силі. Життя є життя, подумалося мені, і треба спробувати в ньому жити так, як можеться.

Засмоктало в животі, давався взнаки голод. Не відав, як добуватиму харч, не знав взагалі, як житиму. Лише дихав клубами пари і тремтів од холоду. Земля пахла цвіллю, лежати було вогко. Я виліз із логовища і видряпався з ярка. Тоді струснувся, як струшуються собаки, скидаючи з шерстини прилипле листя. Кров живіше побігла по жилах, я сторожко й уважно роздивлявся навкруги. Було тихо й порожньо. Німо витиналися чорні стовбури дерев, ліс навколо був листяний. Переплетене гілля, безгомінні й непорушні дерева здавалися багатоногим звіром, який навіки угруз у землю, — цей звір, здається, упіймав мене. Ніздрі мої вряди-годи непокоїлися незрозумілими запахами. Відчув гостру тугу, і це підстьобнуло мене — пішов вихилясом між чорні стовбури. Різко заскрекотала сорока, і цей звук ударив, як батогом. Я повернувся й

оскалився. Сорока летіла над лісом і потрясала повітря скрипущим реготом. Я побіг. Спершу повільно, тоді швидше й швидше. Незвіданий жах стьобнув мене — здалося, що хтось за мною женеться.

Задихано спинився: від бігу тіло розігрілося, і я вже не тремтів. Навколо стигло безгоміння, пропала десь і сорока, навіть дуби не шелестіли висушеним листям. Голосно тахкотіло серце, очам ставало боляче дивитися — переді мною раптом на всю силу спалахнули вогні із учорашнього весілля. Замиготіли обличчя, усміхнені й хмільні, вони щось безгучно гукали чи співали. Знову весь світ покрився барвистими смугами, і я замотав головою, проганяючи марево. Тоді щось дивне учинилося зі мною: відчув раптом гостру хвилю зненависті. До тих облич, що сміялися з мене, до цих непорушних дерев, до сороки, що полетіла розказати лісовим мешканцям про нового пожильця лісу, а насамперед до себе самого. Я злякався цього несподіваного почуття, і в душі моїй заскімлило.

Панотець гапонівської церкви любив вечорами записувати у грубу книгу все, що з ним трапилося. Цю книгу він вів, щоб пригашувати почуття, яке давно невигойно тривожило його душу. Відтоді, якпомерла дружина, з якою не надбав дітей, він жив одинаком. З людьми вдаватись у сокровенні балачки не любив, отож, боячись самоти та довгих вечорів, коли не ставало сили молитися, читати книги чи піклуватися господарством, хапливо поринав у хитросплетіння слів, що рвалися з-під його руки. Тоді йому здавалося, що морок, який наступає на нього зусібіч, не так його турбує. Адже мороком дихали вікна й кутки хат, чорна прірва розхиляла перед ним хащу — злякано запалював по кільканадцять свічок. Наймит давно хропів у комірчині, а панотець прикипав до столу, перед цим зазирнувши у штофа. Мандрував по білому паперовому полі і відчував себе мандрованцем. Писав, аж доки втома не зморювала його до решти; по тому, похитуючись, плуганився до ліжка і падав на нього як підкошений. Довго лежав, дивлячись, як горять свічки, і йому не хотілося їх гасити. Але боявся пожежі, тож вставав, збираючи рештки сили, і чавив вогники долонею. По тому увалювався в чорний морок, сподіваючись, що той прочиститься і почне

грати барвами, як це у нього водилося. Тоді спокійно плавав поміж барвистих стьожок; інколи ця гра поєднувалась із грою звуків, і він мав змогу послухати напрочуд заспокійливу музику — це означало, що сьогодні морок він зумів побороти. Вранці ж було йому завжди недобре: боліла голова, тремтіли руки й вуста, мусив похмелитися, щоб дійти до тями.

Цього вечора він писав, може, довше від звичайного. Темінь густим крепом заліпила вікна, і панотець, пишучи, вряди-годи тягся до заповітного штофика, щоб плеснути в чарку палючої рідини. Ковтав і знову брався до пера — писалося легко. Але в якийсь мент незвідана сила примусила його встати з-за столу. Раптом забув, що боїться темряви і що найкраще витримувати щоденний поєдинок з нею в цій освітленій хатині. Перейшов покій і виступив надвір.

Стояла рання осінь. Від саду пахло зів’ялим листям та вишневим глеєм. Зорі кришилися над головою, обсипаючи світ своїм пилком. Панотець глибоко вдихав повітря і відчував, що починає незвідь од чого хвилюватися. Був підхмелений, і йому раптом здалося, що даремно боїться темряви й тиші: світ навдокіл прегарний. Оце тріпотіння зірок, густий, пряний запах саду, оця ніжна тканка вечора — що може бути ліпше і чи є що повабніше? Довго стояв, похитуючись, — дивне почуття увіллялося йому в душу, як повінь.

То був короткий мент, але тоді він уперше за довгі роки відчув щось подібне до затамованої радості. Зрештою, він не встиг напитися її благоти. Наступної хвилі уздрів видіння. Серед неба над усесвітом провисла велетенська вага. Важниці похитувалися і ніяк не могли врівноважитися — тримала їх біла зоряна рука. Панотець упав на коліна, звів голову, і йому засипало очі зірковим пилом, а може, роса покрила зіниці — був-бо підхмелений. Вага, яку так несподівано уздрів, закрутилася навколо ості, і він побачив на її тарелях дрібненькі постаті. Люди на вазі були голі, витягували довгі шиї, а очі широко порозплющували.

— Це чудо, — сказав панотець, упираючись спиною об задвірок і відчуваючи, як йому терпне шкіра по цілому тілу. — Це чудо, явлене навмисно для мене...

Відірвався від стіни й подибав у сад до вишні, на якій бачив удень золотисті гулі глею. Налапав у темноті одну з них і відламав. Кинув до рота й почав жувати, відчуваючи смак осені.

— Я все знаю й так, — сказав він чи, власне, пробурмотів, адже мав рот, повний глею. — Кожен з нас грішний, а я найбільше. Я все знаю й так...

Зирнув у небо, але ваги уже не було. Але не подумав, що то гра його захмеленої уяви — непотрібно йому це! Жував глей, котрий пахнув осінню і мав смак пори зів'ялого листя — йому досить того. Міг би стояти тут, у садку, де химерно поспліталося гілля, із заліпленим ротом, а міг би обійняти й дерево, як рідного брата.

— Слухайте мене, брати мої, — сказав чи пробурмотів він до дерев, — я хочу провістити вам велику правду. Не думайте, що лихі вчинки пропадають. Не думайте, що, коли ви забули про вчинене вами зло, воно вмерло. Не думайте, що тих ваг не існує. Не думайте, що таємне можна сховати. Коли не розрізняєте ви, що добре, а що погане у світі, не думайте, що ви обійшли закон.

Панотець ковтнув розжований глей і раптом підморгнув найяскравішій зірці.

— Ти гадаєш, око небесне, — сказав він, — що я сліпий, а не сліпий я. Думаєш, що я глухий, а в мене добре чують вуха. Думаєш, що маю я затверділу душу, а вона в мене плаче щодня. Одне тільки правда: я вичерпаний. Я ниций, око небесне, і в цьому, здається, найбільша моя вина.

У моєму рухові через ліс усе-таки був глузд, мене тягло в одному напрямку, тож незабаром опинився я на узліссі. Велике поле на підступі до міста було мені знайоме. Через нього тяглася побита возами дорога, і я побрів до неї по темній стерні. Мене тягло туди, де нещодавно мав домівку і де так просто й звичайно протрачував свої дні. Але осторога не покидала мене. Озирався й принюхувався: не хотів утрапити в непередбачену халепу. Біг через виявився прудкіший за мене і легко од мене втік. Над головою каркало вороння, вряди-годи скрекотіли сороки, мені здавалося, що вони наді мною насміхаються. Єдине, що придумав: дочекатися сутінку. Тоді можна буде непомітно підкрастися до міста, пролізти через міський паркан, у якому, на щастя, немало дірок: сотник давно і марно писав у гетьманську канцелярію про потребу полагодити паркани, бо самоуправління місто наше не мало. Перейшовши паркани, я міг би податися до свого дому — а там уже як буде.

Тим часом я втомився. Надибав на лігво, де ночував, і почав гребти носом і лапами листя. Порох забивав ніздрі, і вряди-годи я чхав. Але тепер у ямі стало затишніше, я підгріб землю так, щоб у неї не задувало, стовбур дерева був мені надійним дашком.

Потрудившись отак, задоволено влігся, відчуваючи, як солодко ниє втомлене тіло. Мабуть, задрімав, бо мене закрутило солодко й утомно, запахло осіннім тліном, стало тепло, і мені здалося, що я повернувся додому; зібралися сусіди й моя рідня, співчутливо гомоніли, розмовляли зі мною, а я почав оповідати їм, як трапилося зі мною лихо. Розповів їм про страшне обличчя і про чорного чолов’ягу з його тваринням. Здається, саме той чолов’яга й накинув на мене прокляття. Я сказав, що не знаю, чи одна то особа — Чорний Чоловік і власник страшного обличчя, але мені здається, що так. Хтось у цьому світі зненавидів мене, сказав я, комусь я став упоперек дороги. Все життя гадав, що я добра людина, що можу прожити, ні з ким не входячи у ворожнечу, але він таки знайшовся, той, хто мене ненавидить. Адже відомо кожному, й дитина про це знає: вовкулацтво людині можна накинути тільки тоді, коли хтось на когось дуже в’їсться. Кожна людина знає, навіть діти, що живуть у світі люди добрі і зловмисні. Оті зловмисні тільки й думають, як

би вчинити комусь лихо. Недавно в сотенну канцелярію, розповідав я, прийшов лист з канцелярії генеральної, в якому оповідалося, що в Почепській волості, в селі Витівці, з’явилися злодійники-чарівники, які напоювали шкідливим зіллям посполитих того села Василя Кормаченка з товаришами та інших жителів. Генеральний суддя наказав тих злодійників-чарівників за їхніми прикметами, також інших злочинців, що туляються по всіх усюдах, хапати й ув’язнювати, особливо тих, котрі варять і дають пити якесь шкідливе зілля, а зловивши, посилати таких у генеральну канцелярію. Я ж за велінням сотника подав на той наказ відповідь, що такі чарівники роз’їздною і обхідною командою розшукуються, хоч ніхто їх насправді й не шукав, а людям про те оповіджено, щоб стереглися, але продовж останніх місяців нікого з таких злочинців не розшукали, що було щирою правдою, ніхто також не чув і не бачив, щоб у їхньому краї хтось варив шкідливе зілля. Правду й неправду цього листа не я вигадав, а виповів сам сотник, я ж тільки писав як писарчук. Люди слухали мене й похитували співчутливо головами...

Я прокинувся. Сон, який щойно побачив, знепокоїв мене. Лежав і довго про те думав, адже й справді складав на вимогу сотника того листа, та й недаремна була, подумалося мені, й тривога, зчинена нашим високим урядом. Отже, вони існують, ті зловмисники-чарівники, вони блукають по землі нашій, варять зілля — я виявився однією з їхніх жертв. Саме той, котрий писав, що їх, зловмисників, не знайдено, хто тишком підсміювався з витвору власної руки, бо хто б у таке вірив? Тепер я у те вірю. Можливо, ті зловмисники, думав я, літають у повітрі, як духи, і нашуковують саме таких, як я, — ні, бракувало мені сили про все те гадати; голодний я був і зболений. Так дивно відчувати своє нове тіло — поки що я не вжився в нього. Було довге, тоді як руки й ноги закороткі, шкіра й досі свербіла, прикро було відчувати й шерстину. Кігти випиналися, і я відчував їх, як колись пальці. Обличчя ломило, і від того незвично боліла голова. Ніс непокоївся запахами, як ніколи раніше, а ніздрі стали тремкі. Позаду я відчував і хвіст. Отак лежав у своїй норі, вузький і сплюснутий у животі, заповнював її чудним, незнайомим тілом і не міг заспокоїтися.

Пішов дощ, вгорі шелестіло, до мене залітали холодні краплі, шуміли сухим листям дуби. Я дивився у сутінок, очі мої топились у ньому, був я сам серед цієї студистої вільги, цього мокрого холодного світу і вже не сподівався добрих змін. "Прийде час, — подумав я раптом, — і все озвичайніє, прийде час — і я знайду злагоду із чудним своїм новим тілом, а може, колись і полюблю його. Хто зна, скільки мені доведеться в ньому прожити, можливо, навіть і все життя. Прийде відтак час, і колись я дивуватимуся, що був інакший, тоді здаватиметься мені минуле вигадкою і сном". Ці думки не заспокоювали мене, а ще більше тривожили. Мені знову примарилася рідна домівка, адже я ще не полишив гадки, щоб додому таки повернутися, хай навіть у цій страшній подобі. Голод знову обізвався в нутрощах, і я вискочив зі свого лігва. Швидко й упевнено перебіг ліс, у ньому я вже оговтався, і мені солодко залоскотав ніздрі кінський дух. Відчув дивний трем у тілі, все в мені завмерло, в роті побільшало слини, заскімлили зуби, а очі гарячково роздивлялися довкола.

По дорозі їхав віз, на якому сидів похнюплений дядько. Доля, здається, усміхалася мені — дядька я впізнав, був це сусіда через вулицю. Думки вив’язалися в мозку швидко й чітко. Я стрибнув від кущів і за кілька гонів догнав воза, хоч кінь схарапудився і щодуху кинувся навтьоки. Я притьма стрибнув на воза і тільки тепер уздрів страшне, перекошене обличчя в того, кому я вирішив відкритися. Дядько відсахнувся й перехрестився, очі його вирячилися, а вуста затремтіли. Тоді я сів на возі і сказав якомога спокійніше:

— Не лякайтеся, дядьку, це я — син писаря Голубця... Дядько дивився на мене так само перелякано; врешті, мені теж здалося, що з вуст моїх зринають не слова, а якесь мурмотіння. Коні хутко мчали; я мав небагато часу і конче хотів порозумітися з цим чоловіком.

— Придивіться до мене, — сказав я, — чи ж не такий я, як ви? Впізнайте мене, дядьку, давно ми один одного знаємо. Ну, вдивіться в мене — я ж ваш сотенний писарчук. Невже не впізнаєте?

Сутінки густо покривали землю. Все повилося передсмерковою габою, коли речі починають танути в повітрі і змінюють свої обриси. Все розширюється й розмивається, посилюються запахи, я добре їх чув: стерня, земля, кінський піт, запах дядька й цього повоза, запах соломи на ній, навіть запах мазниці під днищем воза. Я дивився на дядька вже прохально.

— Дядьку Панасе, — відчайно вигукнув я, — як сказати вам зрозуміліше? Ну, згадайте, дядьку Панасе, ви були на тому ж весіллі, дивилися через пліт, як танцює молодь, а я старшим дружкою був. Ми ж з вами добрі сусіди, дядьку, скільки разів заходили до мене, а я до вас. Пам’ятаєте, якось по сіно приходили, хотіли, щоб я продав...

Але мої слова, здається, до дядька не доходили. Я чув їх, вимовляв, хоч, може, й не так чітко, хоч, може, й мурмотів, але ж вони виходили з мене, не позбувся я цього дару — старий же увіч мене не розумів. Трохи отямився з переляку й розглядав мене з цікавістю, адже не нападав я на нього і не виказував ворожості. Однак мовчав, ніби йому заціпило, а я ж казав очевидні речі! Дивився на нього благально, знову щось говорив, може, й плутано, й недоладно, але ж мусив він утямити, що вовки не можуть по-людському говорити. Ми були вже зовсім близько від міста, і я почав турбуватися, окрім того, побачив, що дядькова рука крадькома занурюється під солому, мабуть, намацуючи палицю чи вила. Мене раптом пойняла лють. Захотілося стрибнути просто в його по-дурнуватому здивоване обличчя, вчепитися зубами ч груди й роздерти їх. Але це був несусвітський спалах, і я ледве його погасив. Розмови в нас не виходило — треба було забиратися геть. Отож я нагледів торбу з харчами і, схопивши її в зуби (дядько ледве не випав з переляку з воза), зістрибнув і притьма подався в поле.

Відбіг я недалеко. Віз стояв серед дороги, в ньому бовванів на повний зріст дядько. Тримав перед собою вила, ніби чекав, що я нападатиму на нього вдруге. Тоді я звів писка й завив. Коні поперелякувалися і самі рвонули з місця, а дядько з несподіванки перекинувся на воза. Віз чимдуж погуркотів дорогою, здіймаючи сиву

хмару куряви, а може, це забрали його сиві сутінки — куряву мав би прибити нещодавній невеликий дощ.

Швидко темніло. Я доплуганився зі своєю торбою до лісу і вперше поїв. Хліб мені смакував не дуже, а сало й м’ясо я просто глитнув.

Кожен, хто пише, повинен знати: не тільки для себе мережить він рядки, але й для можливого свого читальника. Той читальник знайдеться сам — будь-яке писання, навіть нерозумне й нудне, знаходить згодом такого, хто в ньому матиме для себе інтерес. Я усвідомлюю це, але не сприймаю. Тобто, мережачи ці рядки, я все-таки не зважаю на тебе, мій майбутній читальнику, — задовольняю цим потребу внутрішню, як і всі писці, котрі трудяться не з обов’язку.

Дивна хвороба пойняла мене, читальнику. Часом здається, що я жив у світі не раз, а принаймні тричі, тобто двічі жив, а раз існував. Цей час був посередині між життям першим та другим, і я подумки називаю його Прірвою. Що то за Прірва, не спішу тобі пояснювати, згодом, може, втямиш те сам, а коли ні, то й біда мені од того невелика. Часом мені здається, що то був сон — зле, незрозуміле і страшне привиддя, якому годі віднайти рацію. Варто було б навіки про нього забути, але не можу я цього, особливо тепер, коли самотній і тривога мене змучує. Отож все частіше повертаюся саме в той час, і це чиниться увіч не з моєї волі. Стаю мов несамовитий, боюся, що можу впасти у ті ж такі хвилі, які колись тяжко полонили мене, а можу й збожеволіти. Спершу я опирався цим накотам; коли жив з паньматкою, це було легше-гірше — жінки не раз нас дратують, не раз ми на них сердимося, а то й сваримо, не раз бувають вони дріб’язкові й надокучливі, але є в них достойність особлива: вони не дають нам пропадати. Вони наповнюють наш світець копітким рухом, від чого й наша кров грає в жилах жвавіше, ми починаємо товктися в цьому світі так само без пуття, як і вони, а коли приходить хвиля спокою — пожадана й мила вона для нас. Коли ж паньматки не стало, вечори зробилися для мене порожні й гнітючі, я вже не тішився з їхньої спокійної непорушності, світ став ніби море, і я в ньому почав відчувати ляк, який все більше й більше у мені розростався.

Повітря довкола нерухоміє, навіть світло свічок здається змертвілим, голова стає беззахисна перед навалою непроханих думок, а їх щоразу більшає. Саме в такі вечори я відчуваю себе найгірше, не відаю, як убити час: лігши раніше спати, прокидаюся серед ночі, і ніч починає точити мене, як черв’як. Спробував я в такі вечори напиватися, і це спершу допомагало, але приходили хвилини, коли й горілка не п’ється і бридко на душі від неї стає, а шукати роз-важок мені в моєму сані не годиться. Отож усе в тому нерозтраченому часі зупиняється, а повітря наповнюється сухим, однотонним, безперервним дзвоном — голосом тиші. Тоді починають боліти всі колишні болячки, тоді й у спогади вдаєшся, але думаєш тільки про важке й нікудишнє у своєму житті. Це час, коли оголюєшся душею перед глупою навальністю тьми, — душа раниться і болить, бо не відає, як має захиститися. Істина безначальна, читальнику: небо наділило нас силою світлою й темною — одна відбиття днів наших, а друга — ночей. Не може людина жити тільки в світі доброчинності, як не може світити цілу добу над головою сонце. Тоді відкриває свою отхлань перед нами Прірва, і ми падаємо в неї не завжди супроти волі і не завжди по волі своїй. Отож і починається ця гонитва — до багатств, маєтків, солодких страв, пишної одежі, ми влаштовуємо пишні бенкети й купуємо дорогі карети, щоб навіть ніг собі не трудити, ми починаємо заздростити, бо те, що є в брата нашого, а чого немає в нас, починає вбивати наш спокій; ми нападаємо збройно на сусіда, або ж стаємо голодні до розваг із жіночками. Від заздрості розпалюються пиха наша, хтивість наша, зажерливість, бажання задурити себе хмелем чи бійкою, розкошами чи ж книжковою мудрістю. Кажуть, що це диявол воює так на наші душі, а мені здається, що воюємо ми самих себе. Що це воює ніч наша на день, добро наше на зло і навпаки. Отож я віщу тобі, читальнику, бо дійшов переконання: не буває у світі чистих, не битих лихими пристрастями, і це кажу я, той, хто має богові служити. Однак признаюся тобі: з мене поганий служка, бо я із тих, хто перший потрапляє у Прірву. Чесно було б залишити своє місце і відійти світ за очі, але я сумніваюся, чи існує той "світ за очі". На превеликий жаль, у живому світі кожна істота повинна мати відповідне місце, отож будь-яка втеча — це шукання іншого місця. Я надто старий, щоб шукати чогось незвіданого, та й чи є воно — незвідане? Отож, читальнику, я змушений

бути тим, чим є, і змушений вигадати собі оце писання; занурюючись у нього, я по-своєму у "світ за очі" тікаю, а ліпше сказати, втечу вдаю. Знаю, що це тільки забавка, вона виснажує мене, але й поглинає мій порожній час; не дає важкого похмілля, як горілка, і змушує тримати думку напружено — вже цього для мене досить. Я чимось зайнятий, не відчуваю наглої порожнечі вечорів, забуваю про тьму, і вона мене перестає з'їдати. Думки крутяться в моїй голові роєм, зчеплюються поміж себе, потребують виливу, отож я можу позбутися їх тільки так — у розмові на папері, адже те, що пережив, годі комусь оповісти: назвуть або причинним, або скажуть, що вступив у злуку з чортякою. Раніше я ще мав бажання оповісти комусь про Прірву і про те, що мені судилося пережити, принаймні паньматка могла б мені поспівчувати. Але я знав про ненадійність спроб ділитися сокровенним із жінкою, така вже їхня слабка вдача, — чоловік мислячий має на те зважати й по-розумному чинити.

...Коли мені нарешті вдалося повернутись у світ людей, був я страшний. Волосся в мене виросло ледве не до пояса, не мився я довгі роки, нігті аж позакручувалися, одежі не мав на собі ніякої, тільки мізерні залишки, щоб прикрити соромну голизну. Хто б із сущих з'явився б у такому образі на людські очі, котрі люблять осуджувати: треба було якось пояснити, чому я такий і звідки прийшов. Отже, мав щось вигадувати; ця здатність — велика охоронна зброя людська, особливо в тих, у кого єднається чисте сумління з нечистим, в мене був час переконатися, що навіть мале з'єднання чистого з нечистим — пляма, яку непросто відмити. Про це свого часу розумно сказав архієпископ чернігівський Іоанн, завіршувавши:

Коли білу свою честь ти встиг почорнити,

Забагато треба вод — її одбілити.

Отож звіщаю тобі, читальнику, коли знайдешся ти в мене: спершу вони, ці плями, не болять, але кожен уготоване собі має болісно пережити...

Спершу я хотів удати із себе пустельника, який просидів у печері довгі літа і оце тепер повертається в світ. Я міг би йти від села й до села, навчаючи людей добромисельної науки, але й це було небезпечно: як священик, я знав синодальний указ про те, щоб ловити тих, котрі вдають із себе святих, і відсилати їх у далекі північні монастирі, звідки мало хто повертається. Я ж не хотів після того, що пережив у Прірві, домучуватись у кам’яному мішку, отож коли надибав п’яного козака, котрий завзято хропів у віддаленому місці, в зарослій травою канаві, вирішив, що сам бог мені його послав. Тоді був погожий вечір, зорі висівалися над головою, тремтіли, ніби скляні кулі, що ось-ось розпадуться; голова в мене теж здавалася скляною; я був зморений, пригнічений, роздратований. Не зичу тобі, читальнику, пережити те, що випало мені, коли загасає мозок, коли помалу втрачаєш мисельну силу, коли починаєш відчувати, що й не людина вже ти. Знаю, людина багато може витримати, адже їй уготовано пізнати й пережити немало: відчай, біль, занепад, печаль, горе, нещастя, підлість, підступи, зраду, ворожнечу й наклепи, а може, й найстрашніше — Прірву; їй уготовано, кажу, пережити багато, і тільки від спокою чи неспокою душі залежить: зможе вона те витримати чи ні.

Отож, коли я надибав на того п’яного, вирішив не тратити нагоди. Впав на коліна біля того гультіпаки й швидко почав розмотувати на ньому пояс, перекочуючи його, як колоду.

— Е ні, чорте, мене не пограбуєш, — почув я п’яний голос — Не боюся я й чортяки, бо на те й козак!

Він спробував стати навкарачки, а я, відчув непогамовану лють. Не вперше мені було так закипати там, у Прірві, це дало мені, зрештою, силу вижити, а все лихе, набуте у світі, як я вже казав, з душі легко не витравлюється і не змивається. Отож я впав на того хмільного бевзя, осідлав його і вціпився нігтями в його горлянку. Відчув те, що переживав не раз, коли жертва тріпоче в пазурах, коли відчуваєш дикий шал і пахне кров’ю, коли хочеться щосили вгризтись у живе тіло і розірвати, розбатувати його. Козак заверещав, зібрався на силі,

рвонувся з-під мене, а що не мав я колишньої снаги, вдалося йому вирватися. Спробував тікати, та був-бо допряма п’яний, перечепився через полиновий кущ і впав на землю. Порачкував, наскільки міг, а я стрибнув до нього і вдарив його кулаком у тім’я. Він розпластався й засопів, а я зірвав йому з пліч жупана.

— Встань! — різко наказав йому я. — Ти вже давно віддався чортяці, то чи ж тобі змагатися з ним.

Тоді козак сів на землі і подивився на мене виряченими очима.

— Ге! — тільки й сказав.

— Я поведу тебе в пекло, — сказав я замогильним голосом. — Чи ж приготувався ти, гультяю! Скидай із себе одежу, бо в пекло не входять одягнуті.

І він мене послухався. Якось одразу, мабуть, і справді надто страшно я виглядав. Почав скидати з себе манаття і кидав його на землю. Я зібрав одежу і взяв під пахву, а йому наказав іти за мною.

Здається, він трохи протверезився, але не настільки, щоб зрозуміти: його дурять. Я повів його через якісь кущі, через яр, повз дерева, доки не вийшли ми на вільне місце — просторий луг. Мерехтіли зорі, небо ніби здулося, і все осяювалося зеленкуватим мертвим світлом. Певне, й гультіпака побачив те чудне світло, отож упав мені в ноги й прошепотів злякано:

— Відпусти мене, чорте! Не губи душі! Можу заприсягнутися, що служитиму тобі. Що хочеш візьми, але відпусти.

Мені хотілося розреготатися йому в обличчя, хотілося вдарити його ногою: надто легко віддавався він у чортяче володіння.

— Ти нікчема! — крикнув я.

— Еге ж, — ледве провернув він язиком. — Отак, як ваша милість сказали...

— П’яна худобино! — вигукнув я. — Осквернитель славного козачого імені! Пропив свій мозок, тіло й душу!..

Мій полоняник почухмарився біля вуха.

— А воно-то й так, — мовив покірно. — Відпустіть мене, бо не знаю, як і додому дістатися.

Уклякав переді мною: худе, костомашне, якесь аж сіре тіло, темне від засмаги обличчя з дурними очима, він весь аж трусився, не маючи сили відірвати від мене погляду.

— Гаразд, відпущу, — сказав я. — Але з’їси мені тут землі, що й у рота не візьмеш горілки. Що вже ніколи не спатимеш під тином, що не битимеш жінки і не виноситимеш із хати добра...

Козак ще більше затремтів. Подивився на мене так, ніби ось-ось вискочать йому з лиця очі.

— Ге! — сказав. — Чи ж чорт може таке казати?

— Потім роздумаєш, — сказав я. — Мого приходу, нечестивцю, маєш чекати... їж землю і клянись!

Він слухняно схопив жменю землі й запхав її до рота. Жував і дивився на мене, і я вже й справді почав побоюватися, що лусне він отут, переді мною.

— Клянусь! — прошамкотів він, бо мав повний рот землі.

— А тепер тікай! — ревнув я. — Тікай і не зупиняйся, доки буде в тебе сила бігти!

Козак підстрибнув на цей покрик, наче заєць. Зразу ж кинувся бігти, незграбно мотиляючи костомашним тілом, адже й досі був допряма п’яний. Я стояв незрушно й німо дивився — мене раптом почало трусити. Не від злості і не від сміху — якось дивно й бридко мені стало.

Це дійство виморило мене до решти, отож я доповз до якогось ярка, натягнув на себе козакову одежу і ліг, задивившись довгим поглядом туди, де стигли потріскані, мені здавалося, крижані зорі і де безгучно гуляли піднебесні духи. Мені хотілося заспокоїтися, увібрати в себе ніч, дихати нею і знайти сяку-таку рівновагу, яка дозволить спокійно прийняти сон. З одного боку, вчинив я добре діло, злякавши лайдака і наставивши його на істинну дорогу; може, станеться диво, і він проведе рештки свого життя благочестиво, сподіваючись до себе обіцяного приходу. З другого боку, вчинив я це добре діло, маючи намір простісінько обікрасти цього чоловіка, тобто добре діло моє чинилося від поганого. Той гультіпака, може, довго трюхикав по дорозі голий і переляканий, і це йому я перекинув свою муку: як дістатися непоміченим додому. Має ховатися од людей, скрадатися, має з’явитися жінці на очі отаким жалюгідним, має, зрештою, щось оповісти про свою пригоду — здається, на цій землі народиться ще одна химерна оповістка. Отже, не радів я з доброго діла, яке вчинив, бо те добре діло било нещадно другим кінцем мене.

Я не покинув думки повернутися додому, бо це було єдине, що мені залишалося. Не знав, однак, чи зрозуміють мою невиразну мову рідні мої, як не зрозумів той дядько, котрого я перестрів. Не знав, чи вдасться мені чимось з’явити, що я — це я, що мене не треба боятися, — але як мають мене упізнати?

Вже споночіло, і я почав прокрадатися до міста. Зашкодити мені могли тільки собаки, отож я поклав добиратися через леваду, до якої прилягала й наша садиба. На вечір ледь-ледь приморозило, місяць стояв серед неба білим князем, довкола стигло нерухоме повітря, я біг дорогою, легко торкаючись землі і пильно стережучись. Однак на шляху до міста не зустрів ані душі, тож без пригод дістався до міського паркану. Біля хат спокійно валували собаки, де-не-де світилися вогники: люди вже облягалися. На вулиці спалахнула парубоцька пісня, на неї відповіли співом дівчата, чулися голоси, сміх: починалися добре знайомі мені забавки. Я прослизнув через дірку і почав скрадатися залитою місячним сяйвом левадою. Пахло ледь-ледь приморженою землею, левада лежала на низькому, і я вряди-годи ступав у мокре. Дзвінко, як на мої вуха, плескотіла вода, я завмирав, боячись привернути до себе увагу. Але було спокійно, і я погнався швидше, без перешкод прискочивши до своєї садиби. Спинився, щоб роздивитися, — на мене дихнуло осіннім садом, що догублював останні листки. На вулиці, далеко звідси, так само бавилися хлопці й дівчата, і я вперше згадав про свого пса — чи впізнає він мене і чи не наробить ґвалту. Шалено тіпалося серце, я хвилювався, та й страх мене обіймав. Крадьки рушив між дерева, від місяця тіні гілля схрестилися на землі, і я ступав по них, намагаючись не хруснути й бадилиною. Стежка вабила мене туди, в глибину садка, де провів я не одну затишну годину і де любив солодко спати вліті. Ось він, мій дім, ось дерева, кожне я знав, тут я працював, обкопуючи їх, і збирав плоди. Тут росли квіти, які сіяла моя сестра, — дивно, що зараз все це неживе. Дивно прокрадатися до себе додому і не знати, що тебе там чекає, дивно знати, що у цьому тихому царстві, де завжди почувався господарем, — ти тільки гість, і, здається, небажаний. Дивно переконуватися, що тебе тут можуть не впізнати, а може, й захочуть каменем у тебе жбурнути. Я спинився і побоявся йти далі. Побоявся спитувати долю, адже в мене лишалася тільки одна надія — надія на рідний дім і на рідних мені людей. Була вона хитка, нерозумна, але не міг я її позбутися самовільно. Хто зна, що чекає мене попереду, одне мене зараз турбує: приймуть мене тут а чи ні?

Всі звуки, що долинали до мене, вмерли, поступово вмирали настороженість моя і страх; мені здалося, що диво дивне бачу: листя на дерево повертається і ростуть на ньому соковиті плоди. Все небо срібними яблуками покривається, а місяць серед них аж тремтить, так хоче подивитися, що ж тут діється. Я сам тремтів, адже знав: вигадую собі і сад цей, і листя, і плоди. Вигадую казку, яка така ж даремна, як і всі казки у світі; з очей мені покотилися раптом сльози. Ніколи не був я тонкосльозий, але як тут стриматися, коли в тобі відчай і сподіванка, страх і радість од того, що ти нарешті вдома. Що мій страшний сон може закінчитися, прийду зараз додому і, жартуючи, оповім його домашнім. Мене пригостять смачною вечерею, і я зможу лягти в знайому постіль, не думаючи, що буде завтра. Бо завтра має бути те, що було вчора, бо я повертаюся в уладжений світ, у якому жити легко...

Я стояв, сторожко вбираючи в груди повітря, і мені запахло зів’ялим листям і яблуками. До мене потяглися гілки мого саду, тиша стояла навдокіл глибока і свята. Тоді я дозволив собі заплющитися, а коли розплющився, не міг не зирнути з німим проханням у небо. Не міг не помолитися його позачасовій глибині, не міг, зрештою, не зирнути в очі сумного брата мого — Ведмедюка . Чи ж можу я, брате, прошепотів, спитатись у тебе: які зорі супроводжують долі таких, як я? Чи ж ти живий, там, у небі, Ведмедюче, і чи маєш силу мені допомогти? Чи можеш ти заспокоїти моє серце, а коли ні, чому такі червоні в тебе очі? На добро мені дивишся чи на зло? Я здригнувся, бо побачив і справді серед неба пару очей, з яких потік раптом густий червоний пучок проміння. Це було як провіщення, але провіщення чого: спокою чи тривоги? Чи довго ще мені блукати в цій дикій подобі і чи приймеш ти мене за співподорожника, Ведмедюче? Дивні то речі, але саме це відчув я на рідному обійсті, моє серце заплакало раптом — недовго міг я себе отак дурити. Отож і вдивлявся в той химерний відсвіт, у візерунки зір — не міг не попросити в них помочі і співчуття.

Дрібний трем пробіг мені по тілі. Я відчув, що весь витягаюся туди, в небо, що мене починає наливати вічний вогонь, якого ми не розуміємо, але на який завжди клали свої сокровенні сподіванки. Чи не легше було

мені вмерти тут, у порожньому саду, який відродив своє, вмерти тілом, а свідомість свою переселити у той вічний вогонь? Чи не легше податися по тій тонкій нитці променя, яку милостиво спустив мені Ведмедюк, — йти на дорогу без кінця! Я не вірив, що повернувся до рідного порога, адже не в силі це моїй. Я не вірив, що мене тут радо зустрінуть, бо не знають мене тут. Я тільки нежданий гість, тільки тимчасова з’ява, але в мене в грудях тріпоче живе серце.

Не відаю, що вдіялося в тому саду, може, й справді я на хвилю вмер, може, й справді пішов од свого такого чужого мені нового подіб’я, може, й справді в житті чудо — не казка, а щось із незвичайного і збувається; мій дух, моє "я", оте щось мале й невагоме, моя надія, мій біль, моє бажання зрозуміти щось у собі й у світі — все те, що складає добре в нашій іпостасі, відірвалося від мене й попливло. Змовкли голоси парубків і дівчат на вулиці, бо вулиці, по яких рушило моє розтривожене "я", мали спорожніти. Зрештою, це було не моє рідне, а незнайоме місто, довкола затремтіло кришталеве, таке прозоре, повітря. Це була вулиця, по якій блукають нічниці й людські сни. Я побачив перед собою далеке замчисько на крутій кам’яній горі, хоч в моєму краю не існує кам’яних гір. Будівлі ліпилися тут одна до одної і здавалися гніздами дивних пташок. Я йшов між двох прямовисних стін, і біля моїх ніг тихо жебонів струмок. Я вийшов на торговий майдан, але ніхто на ньому не продавав і нічого не купував. Я ж ішов до замку — кам’яний і непорушний, він висів над містом, виставляючи, як гнилі зуби, поруйновані бійниці і вежі. Безшелесно плив я серед ночі, бо знав: той замок — це і є пристановище Чорного Чоловіка. Над головою в мене зашелестіли крильми кажани, я знав, що це перші вісники Чорного Чоловіка. Я почув, що біля мене хтось зачаєно дихає: сірий великий пес — той, котрий сторожить велетня. По дорозі мені почали зустрічатися чорні козли, які бігли, наставляючи роги, але я пройшов повз них як тінь. На мене почали гавкати чорні пси, а коти попіднімали зтрублені хвости й жахко на мене зашипіли. У грудях мені заболіло, бо я раптом здогадався: той замок — це і є Чорний Чоловік, це він висить над містом — світом нашим, це він тримає його у страху. Він не проти ворогів зведений, а супроти міста, і тільки я один зважився вийти на нього.

Зрештою я побачив і його. Вріс у кам’яні стіни, а голова його ховалася в хмарах. З цибуха вивалювалися клубені диму, а зуби блиснули в усмішці, наче глумився він із мене. Але я йшов йому назустріч, повний затятого спротиву, я став і раптом грізно затрусив малими безпомічними кулаками, ніби й справді здобув силу стати із ним на прю.

Це було особливе запаморочення, чого раніше я не переживав. Можливо, це був образ озлості, яку я відчув до сили, що робить нас у світі почварами; я вважав, що такої долі собі не заслужив. Але він був мстивий, той Чорний Чоловік, і, здається, недаремно з мене насміхався. Той його насміх пробудив у мені щось приспане й забуте — ніби прочинилася стіна, і я дістав змогу побачити гурт парубків на чолі з нашим сотниченком, серед яких був і я. Ті парубки зловили хлопця, який належав до іншої парубочої громади, але ходив до нашої дівчини. Вони оточили його колом, спокійні, погрозливо усміхнені, був серед них і я. "Ми тебе відучимо ходити до наших дівчат", — сказав сотниченко і раптом вдарив хлопця в лице. Нещасний зальотник кинувся вбік, але там його зустрів кулак іншого збійця; він метнувся в бік трехій, і тоді вдарив його я. Тоді він упав навкарачки, бо з носа йому зацебеніла кров. "А тепер, — жорстко сказав сотниченко, — ти вдаватимеш свиню. Підеш на свою вулицю на чотирьох". Хлопці зареготали й почали піддавати ногами нещасного, коли той пішов навкарачки. Я вже не хотів брати в тому участі, тобто вже ні разу не вдарив нещасного, але нічого своїм приятелям ані сотниченку не сказав. Більше того, я робив вигляд, що і мені весело, і реготав разом із ними, хоч мені хотілося втекти, десь забитися в куток — страшно мені стало. Ні, не маю я сили супроти того велетня, хоч і потрусив перед ним кулаками, не маю я сили на звільнення — ось вона, одна із чорних справ, до якої і я приліпився. Потім був вірним друзякою цьому сотниченку, а ще потім став його першим дружкою на весіллі.

Таке видіння побачив я, нерушно стовбичачи біля рідного дому, і це було гірше ніж прозріння. Це була моя перша поразка, яку я не міг не

визнати, тож чи маю право з таким жагучим проханням дивитися в червоні очі сумного брата свого — Ведмедюка?..

Скінчилося все просто, як і належало бути. Я підійшов ближче до хати, в якій народився й виріс, коли ж раптом зайшовся, рвучи ланцюга, гавкотом наш собака. Я крикнув до нього, як кричав, повертаючись з гулів, але це ще більше його розлютило. Він кидався і яро рвав прив’язь, на той лемент відгукнулися сусідські пси, і я почув, як рипнули двері. В прочілі виросла кремезна батькова постать, озброєна мушкетом, і я злякано позадкував. Збагнув, що зміна, яка сталась у мені, жахкіша, ніж я собі думав, і що годі отак просто повернутися додому. Треба було швидше тікати, коли не хочу зробити батька вбивцею власного сина. Я вибіг на леваду і, підстьобнутий зливою собачого гавкоту, метнувся геть. Біг по траві, облитий місячним світлом, і серце моє обкипало кров’ю. Від хати гримнув постріл, я почув вигуки й шалену тупотняву. Спущено собаку, я повернув голову й побачив, що він летить за мною, жахко гавкаючи. Я повернувся і прийняв бій. Ми шалено згризлися — за мент мій пес, з яким був я колись такий дружний, болісно завищав і, підбивши хвоста між ноги, побіг назад. Я кинувся до паркану, прогримів другий постріл, і набій врізався в дерево на цаль біля моєї голови. Тоді я рвонувсь у дірку і щосили вдарив у ноги — підстьобував і хльостав мене жах.

Тільки біля лісу притишив ходу. Втомлено й розбито чвалав по примороженій траві, і все тіло мені побивав трем. Так, я справді зазнав поразки, і цього лиха не відвернути. Моє лихо — вже не повернусь я до рідного обійстя, це сподіванка марна. Мав уживатись у той світ, що його послала мені доля, та й голод немало допікав. Я тремтів, огорнений нестримним затроєм; коли б під цю хвилю щось живе трапилося мені на шляху, я б, напевне, його не помилував. Дивна лють пробудилася в мені до себе і до цілого світу, я кипів і шаленів, я ненавидів: собак, які підняли той лемент, хлопців та дівчат, що безпечно собі жирували, мабуть, і думати забувши, що колись разом з ними виходив на вулиці і я, ненавидів навіть рідну домівку, яка стала мені чужою. Я йшов через ліс і ненавидів дерева навколо себе і пташок, які спали на гіллі, а найбільше

ненавидів цю темну й глупу ніч, в якій навряд чи можу знайти щось їстівне. Єдине, чого хотілося, дістатися до свого лігва.

Загрібшись в листя, я почав заспокоюватися. Перед очима промигували уривки з того, що пережив, і я зі страхом подумав про дивний спалах люті, який щойно мене пойняв. Я запалав од сорому, бо все-таки на вдачу я м’який. Бо все-таки не я знущався з того хлопця, а інші, я тільки мусив біля них бути. Насправді я тікав, затуливши вуха, коли кололи кабана, ховався навіть тоді, коли наймит спокійно перерізав горло курці. В мені наростало щось глухе, скімливе, і я знав що — розпач тяжкий і пронизливий. Захотілося завити, заритись у землю, роздерти власні груди, а може, й умерти. Але це був тільки короткочасний спалах, бо, зморений, швидко я запав у сон. І сон мій був важкий. Приснилися мені сірі гуси, які низько летіли над землею, і за ними я побіг. Побував у Криму й у Волощині, перейшов гори й побачив країни мені ще незнайомі. Гуси ж вели мене й вели: я бачив невільничі ринки і людей, зачинених по в’язницях. Я побачив високе вогнище, на якому спалювали чудової вроди дівчину, побачив людей у сутанах, які говорили про любов тим, кого мали завтра покарати на смерть. Я побачив величезні валки війська, які стялись у страшному кривавому змаганні, кров рікою текла по землі. Я уздрів королів, які бенкетували і, обгризаючи каплуняче стегно, наказували розрубати на шість кавалків когось собі недогідного. Гуси ж летіли й летіли, а я, бігши, придивлявся до різних людей. Одні орали землю, інші поїдали їхні плоди, одні сиділи за грубезними книгами, а інші ті книги топтали ногами. Я побачив, як катують людину, котра сказала недогідне слово про царя, як підвішують її, вивернувши руки, на дибу, а потім щосили луплять кнутом , од чого від спини відлітають клапті тіла. Я побачив мудреця, котрий ціле життя читав книги і нарешті публічно висловив думки, за які посадили його в чепу, а на шию надягли ошийника із залізними шипами до тіла, на ноги й руки — лещата. Дивні дива побачив я в тому сні, а до них такі страхощі й такі злочини, яких сам не зміг би придумати.

"Он він, справжній світ, — думав я, провертаючись у своєму ложі, — ось яка справжня йому ціна. Що значить порівняно зі злом світовим

наше зло маленьке? Чому маємо каратися так само тяжко, як за зло велике, чому, зрештою, стільки людей карається від зла видимого?" Ні, гуси мої любі, мені вже досить! Досить волочити мене по світу й показувати мені лихо світове, я маю немало й свого. Гуси вдарили крильми і незабаром пропали в блакитному небі, а я стояв на березі моря і дивився на блакитні хвилі, які плескалися в мене в ногах. І саме там, на березі блакитного моря, у півсні, бо думав я про це, майже прокинувшись, я вирішив, що мені треба здобути сяку-таку мужність, а може, й мудрість. Це має бути мудрість, не записана в грубих книгах, бо вона моя. Я далекий від того, щоб повірити, що все тоді стане мені зрозуміло — все у мені і у світі, але я знатиму: відповідь можлива. Цю відповідь я хочу висікти на камені власної душі, щоб її прочитав не тільки я, але й хтось. Для цього мені треба ще здобути сили, адже мудрість моя, як я вже сказав, — це мужність. Поки що я непокоївся і сумнівався. А найбільше мене змучував голод. Він був присутній і в моєму сні, і я не міг вгадати, що накаже мені, коли прокинуся?

Вони сиділи у півтемряві, і панотець відчув, що його голова обважніла. Біля кількох ікон мляво поблимували лампадки, і це світло робило простір біля них міражним. Намацав у темряві погаслу свічку і, перемагаючи біль у закляклому тілі, пішов до вогників. Засвічена свічка виїла навколо нього світле коло, і він опинився в ньому, як у прозорій кулі. Стояла така тиша, коли здається — світ набрякає і ладен розірватися на тисячу іскристих кавалків.

Панотець закашлявся, його бухикання ляско відбилося од стін. Хрипко передихав, відчуваючи, що стає важко вбирати це пропахле горілим воском повітря — в очах почали спалахувати червоні зірочки.

Різко повернувся — чорна тінь вороном метнулася від нього. Виставив перед собою свічку і оглядав обірваного мандрованця, який сидів біля стіни на підлозі, опустивши голову, — чудний, занедбаний і заросліий чоловік. Той чоловік звів руку — на ній відросли здоровенні нігті, почухав тими нігтями пелехату голову. Кучма брудного волосся здригнулася, і на панотця зирнули напрочуд утомлені очі.

— Знудженілий ти, сину, і з дороги, — м’яко сказав панотець. — Чи конче нам продовжувати розмову? Спочинь, поспи, можеш зупинитися в мене, вмийся й обріж бороду і патли. Маємо досить часу — я готовий вислухати тебе до кінця.

Прибулий смикнувся, ніби його вдарено, очі спалахнули.

— Ні, панотче, — гостро й твердо сказав він. — Я поспішаю! Мені для сповіді, панотче, виділено тільки цю ніч.

— Виділено ким? — спитав піп.

— Самі знаєте, — сказав прибулець. — Тим, від кого це залежить.

Минув якийсь час, я вже не згадував про те злощасне весілля, не згадував і рідного дому — не було його в мене, поки носив на собі ту шкуру. Мозок мій потьмарився, я весь час хотів їсти, і це було єдине, що мене завжди по-справжньому змучувало. Перші дні, пригадую, не міг і подумати, аби дичину уполювати: хоч не відчував смаку, їв лісові горіхи, опеньки і віднаходив їстівні корінці. Коли припікало особливо, пробирався у місто і часом щось з обійсть викрадав: гриз гарбузи і вигрібав моркву. Ще я поїдав опалі з дерев дикі яблука й грушки, а кілька разів спробував учинити напад на вози, як тоді на дядька Панаса. Але, очевидно, чутка про вовка, який краде з возів харч, облетіла околиці, тому якось, коли стрибнув я на воза, супроти мене висунулося жерло рушниці і я ледве встиг скотитися на землю — наді мною гримнуло і спалахнуло. Я тікав, метиляючись, біг з викрутасами, бо вслід мені стріляли ще кілька разів, але, на щастя, не влучили. По тому я боявся грабувати візників, однак нутрощі мої дедалі більше терзав голод. Щоб полегшити страждання, я вив, сівши біля старої сосни, зводив писка туди, де мірно похитувалася корона дерева, і кидав у небо свій розпач. Адже не міг я вже їсти ані диких яблук, ні груш, не міг проковтнути ані гарбуза, ані моркви. Часом здавалося мені, в нутрі сидить якась почвара, сидить і розриває мені нутрощі. Тільки сни мене

сяк-так рятували. Я любив їх, сни. Тоді міг бути самим собою, тоді міг думати і жити, як людина. До мене приходили співрозмовники з тих, кого знав раніше, і ті, яких бачив уперше; приходив навіть той, кого уздрів, коли на весіллі перекинувсь у вовкулаку, тільки уві сні його обличчя вже не було мені страшне. Обличчя це плавало переді мною, як тарілка, а коли розплющувалося, я бачив очі змореного чоловіка. "Ну що, — питала мене та голова, — не хочеш ставати справжнім вовком? Хе-хе, смішний ти, хлопче. Смішний, бо не знаєш, яка сила в його величності Черева. Його величність уміє примусити себе слухатися".

Якось уранці стрибнув був із ями, яку поступово вирив глибоку, але стрибок був кволий і я гупнув назад. Нараз мені стало страшно: я знесилів. Голод пік нутро, вивертаючи, як мені здавалося, кишки. Знову стрибнув, уже відчайніше, але вдруге посунувся в яму, деручи пазурами примерзлу глину. Відтак знову найшло на мене запаморочення, все в мені змішалося, сплуталося, я втратив здатність мислити розважно, відчув, що тіло моє мертвіє, кам’яніє, а дух виходить із нього й починає блукати по безлюдних вулицях скам’янілого міста. Онде й знайомі ворота із тисового дерева, вони повільно розчиняються, і з них валом покотили чорні вівці, коти, собаки і зграєю полетіли ворони. Ворони льопали крильми, коти бігли зі здутими у труби хвостами — все це воїнство почало оточувати мене щільним колом. Тоді я побачив і Чорного Чоловіка, який виступив із воріт, на ньому були цього разу великі червоні чоботи, в роті стримів не дерев’яний, а металевий, мусянжевий цибушок. Він усміхався білозубо, але очей його я не бачив — топились у клубенях сивого диму, що вивалювався з цибушка. Біля нього стояв напоготові великий сірий пес, а в руці чоловік тримав канчука. Чорна твар стягувала довкола мене коло, я бачив їхні люті очі і чув погрозливе дихання. Страх стис мені горло, однак незвідана раніше сила влилася в мене. Свиснув десь у небі канчук, спалахнула блискавка, і грім ударив, як гармата. Розпечене до червоного колесо покотилося по небі, розсипаючи іскри. Я закричав, як кричать катовані, і від того крику посипалося з дубів засохле листя. Листя теж було червоне, наче вирізане з розпеченої бляхи. Мене обпік палючий удар, я стрибнув просто на те палюче колесо. Знову спалахнуло, знову оперіщив мене

канчук — і я помчав через ліс, вивалivши язика і ледве стримуючи тахкотіння в грудях.

Здобувши пристойний одяг, я заспокоївся. Щоб зрізати патли й укоротити бороду, багато праці не треба було, я вкрав з якогось двору косу й опорядкував себе так, щоб могти з’явитися на людські очі. Закинувши чоботи на плечі, я рушив у довгу дорогу. Стояла рання осінь, земля ледь холодила мені п’яти, літало "бабине літо", а сонце лило на світ печальне, але тепле проміння. Воно більше студило, як гріло, і я під тим сонцем відчував добру благість. Позирав навдокіл зворушено і з любов’ю, мені захотілося бути добрим і невинним, народитись удруге, забувши про все, що пережив.

Згадую про це, бо старість стукотить мені у вікно. Жаско дослухаюся до того стукоту; знаю, що нічого з удіяного не збувається просто, за все у свій час спитається — хіба не це весь час кажу я тим, хто приходить до мене шукати поради і звільнення від гріхів. Я сам ні до кого не приходив, ні в кого не питав поради і звільнення від гріхів не шукав. Зате все частіше й частіше починаю спитувати себе сам, бо Прірва мене не покинула, вона весь час з’являється до мене, і я не можу її забути. Тоді мороз дере мені шкіру, страх хапає за горло, тоді я ниций стаю. Часом, не в силі збороти своєї ніяковості, відчиняю шафку, де стоїть півштоф оковитої. В мене тремтять руки, слизько булькає горілка, ніби нашіптує мені щось, утішаючи, перехиляю поквапливо чарку, і мені здається, що хтось із мене блазненько й хитро сміється. Я знову наливаю, а коли тіло моє м’якне від тепла, коли мозок лагідніє, коли очі починають знову дивитися на світ з любов’ю, починаю плакати. Стаю навколішки перед іконами, плачу й каюся, плачу й шепчу якісь слова, прошу звільнити мене й вибачити, бо числю себе серед гірших на землі. Тоді мені здається, що безмовні очі святих на іконах мене розуміють, але розуміють вони й моє лукавство, та ж бо, чинячи отак, як описую, водночас дві дії виконую: каюся, а тим самим шукаю собі вигоди, спокою, задоволення, забуття. Все тільки для себе міряю і тільки до себе ліплю, про себе турбуюся і дбаю. Тоді жах оперізує мене, я навіть відаю, що той жах — канчук, що блискав колись перед очима, тоді мені

починає здаватися, що лютість до світу, яку відчував я у Прірві, — це ще не конечне зло. Це гріх, я знаю, але він іде од відчуття іншого гріха — того, про який тобі, читальнику, лукаво не оповідаю, але який найбільше мене гнітить. Бачу перед собою очі юнака і думаю, що саме ті очі — мій найбільший спитувальний суддя. Не можу бути байдужий до того судді, отож чи не ліпше мені його зненавидіти? Тоді б я зміг убити невситимого черв’яка, який поселився мені в грудях і з’їдає мене. Отож, коли наливаю третю чарку, бачу перед собою очі, ллється булькітливо горілка, а я пробую їх зненавидіти, ті добрі юначі очі. Часом, на п’яну голову, я думаю, що колись ми з ним ще зустрінемося, колись він до мене прийде. Одягнений у страшні лахи з прикріпленою до грудей пошарпаною весільною квіткою, він схилиться, щоб поцілувати мені руку, і я жахнуся, дивлячись на брудне його волосся.

— Я прийшов висповідатися, панотче, — скаже він хрипким, застуженим голосом; і, коли б це й справді сталося, я повірю: фортуна зле посміється наді мною.

Сповіщу тобі, читальнику, як я уявляв її, Фортуну. Це здорова, грудаста баба з чоловічим грубим обличчям, безока, лише світять два чорні провалля; називаю тобі їхні назви: перше — успіх, а друге — неуспіх, сміх у неї переможний або гіркий; вона у двох іпостасях, що складають її тіло: коли одна половина радіє, друга смутиться, коли одна половина перемагає, друга терпить поразку. Вона ніколи не задоволена, отож ніколи не бувають задоволені ті, що в її слуги позаписувалися...

Що іще написати, любий читальнику? Може, про те, як повертався дорогою додому, як готувався побачити рідну оселю, довгі роки не бувши в ній; я віддалявся від Прірви, в якій пробув сім років, отож міг дозволити собі порадіти з сонця, з бабиного літа, із землі, повитої останнім теплом, з листя, яке вбирає в себе всі барви землі, а небо стає вмиротворено-спокійне — воно згодилося відпустити літо до спочинку и готується зустріти іншу приятельку свою — зиму. Вперше мені було байдуже, що десь там, за горбами, їде зима, що в неї тіло — людський кістяк, що тримає вона на плечі голу шаблю, що дише вона крижаним

духом. її дихання долинає вже сюди, сонце сипле стільки проміння, скільки має, а земля не може витримати цього натиску тепла й холоду, через те й плаче білим павутинням, що осідає на дерева, бур’яни і траву...

Згадую той золотий момент, коли побачив своє село. Розкинулось у глибокій долині, і я завмер на горі, безсилий подолати зворушення. Сів на камінь і закляк, бо все в мені раптом заспівало. Ось вона, оселя, де не був довгих сім років і до якої все-таки повернувся. Могло статися, що цієї хвилі не було б, коли б не прийняв я поради, хоч і недобра вона була, але не послухатися її не зміг. Поки що не оповідаю тобі, читальнику, що я вчинив, аби мати змогу пережити цей момент: вчинив я дійство лихе, а радуюся, хвилююся й відчуваю душевне піднесення. Без гріха не живе людина, думав я, дивлячись на розсипані в долині хатки, та й гріхи неодномірні бувають. Бо що воно, гріх? Можновладці нищать без спротиву совісті юрби людей — за добро їм це приписується і за необхідність. Женуть військо на військо, катують, нищать, вішають, четвертують, колесують, підтягують на диби, обпалюють вогнем, криваві річки на землі пускають, людським трупом поля засівають — не кладеться їм це за зло. Мене ж принаглила потреба, і не знищив я того юнака, про якого вже натякав тобі, читальнику, а тільки віддав йому своє прокляття. Вірив, що і в нього колись настане ота золота хвилина, яку і я переживав, повернувшись у рідний край, і він відчує те саме піднесення і радість, адже це радість особлива — радість звільнення...

Отож тоді, на горбі, я захотів розтягти цю хвилю зустрічі з селом: я полюбив його раптом — оті хати, як гриби, під солом’яними стріхами, оту самотню церківку край села, журавлі криниць, які не знають вирію, а цілий рік мочатимуть носи у студену воду. Я людина звичайна. Не надто чутливий і не надто твердий, і попом я був та й буду ніяким, не відзначатимусь строгістю і не вдаватимусь у надмірності. Не відкидатиму й зараз простих радощів життя, не відсуватиму доброї їжі і солодкого трунку. Я хотів жити, як живуть добрі люди, і те, що мусив заплатити за це недобрим учинком, — не моя вина: вибору не мав...

Зумисно пишу плутано. Вибач мені, читальнику, що не все прояснюю тобі: несила це мені. Те, що лишається недоказане, мені відоме, а ти, коли мудрий, здогадуйся. Здогадуйся, що таке Прірва, здогадуйся, хто отой, кому я вчинив зло, здогадуйся, яке саме; одне я тобі можу сказати: не знайшов я спокою. Не зміг я забути того, що хотів, не зміг зажити, як живуть добрі люди, сутінь у мені поселилася. Та сутінь, що оповила село, на яке дивився з гори, бо не тільки радість відчуває той, хто повертається після довгої розлуки до рідного дому. Існує ще сум та біль, отож я, радіючи, ще й жахався: чи не виявиться життя, до якого я так рвався, для мене заскладне?

По тому, як вискочив із ями, мозок мій потьмянів ще більше. Вже не хотів розмірковувати, бо не міг. Очі мої чіпко вихоплювали дерево, кущ, стежку, тіло моє налилося силою і стало пружке. Відчував у собі кожен м’яз, напружений і молодий, мене вабило бігти й бігти, внурюватись у солодкий морок, бо в грудях спалахувала червона радість. Я не стерігся, був тут царем, отож на кого мав зважати? Відчував лиху самоволю, холодна кров прокочувалася в жилах, і я вперше, відколи перебував у вовчій шкурі, відчув, що й так жити можна.

Отак я й наскочив на нікчемного зайця, хворого чи пораненого, який не дуже від мене й тікав. Я роздер йому горлянку і захлинувся од розкоші: давно не їв з такою жадобою та смаком. Різкий, теплий запах крові запаморочив мене, і вперше за довгий час по тілі прокотилося справжнє тепло...

Вже випав перший сніг, зникла хлюпавиця, що так дошкуляла мені, свіже повітря хвилями вливалось у груди. Мені захотілося до решти відчути нову волю, де все так дивовижно просто й зрозуміло. Важка мудрість світу, яка причавлювала колись мені мозок, вивітрилася цілком, лежала десь позаду великим непотрібним каменем, і нині я вже не був прив’язаний до нього. Через це я весело кинувся по колу. Я біг, радісно висолопивши язика, а посередині того кола лежали жалюгідні рештки вбитого мною зайця. Я мчав, відчуваючи в грудях шалену пристрасть, все в мені заспівало й засміялося. Я сам засміявся, бо ноги

мої пружко розбивали сніговий покрив, вивергаючи з-під нього листя. Не розумів себе, колишнього, бо що воно: чи не хвороба мене посіла? Чи не ліпше отак мотатися по колу, знаючи, що кожної хвилі можна прискочити до недоїдених решток. І я повернувся до них. Доїв усе, навіть кісточки перемолов. Тоді мені ще більше додалося моторності — я вже став ловцем. Настільки вправним, що зумів схопити ворону, яка мала поранене крило, вона не встигла вчасно злетіти. Я з'їв і її, хоч був уже ситий понікуди, — не міг стримати жаги. Голод вже не корчив мені тіло, мозок не запливав сірою хмаркою, а це значило, що я жив. Натрапив на примерзлу калюжу, розбив лапою льодок і похлебтав води. Наскочив на хитро поплутані лисячі сліди і знічев'я подався по них. Потім перекинувся на слід заячий — ця розвага мене звеселяла. Я немало помотався по лісі, і, хоч нічого більше не вполював, радості це моєї не применшило. Тепер міг спокійно повернутися до логовиська, лягти в листя і навіть помріяти. Прислухатися до солодкого нуртування в тілі і до благісного відчуття ситості. Так я і вчинив.

Але в мені не помер той, що остерігає, в мені не заснув той, що вміє згадувати. Отож я замість того, щоб віддатися солодкому дріманню, несподівано воскресив у своїй пам'яті ще одну свою юначу пригоду. Ми бігли тоді, сотниченко і його ватага, до недалекого приміського хутірця. Була безмісячна ніч, і хмари густо покривали небо. З поля дув просто в обличчя холодний вітер, обпікаючи наші обличчя. Ми знали, куди простуємо. Іван Галайда, власник хутора, увійшов у судову тяганину із сотником, якому сподобалася Галайдина земля. Вона розрізала сотникове володіння, і той у будь-яку ціну хотів той розділ знищити. Я був людиною сотника і від того находу відмовитися не міг. Ми оточили хутірець зусібіч, щоб жодна душа звідтіля не вирвалася, і почали потиху до нього наближатися. Але нас почули собаки, які відразу ж здійняли гавкітню, і ми змушені були піти на приступ. В хаті засвітилося, і це був добрий знак: застали господаря вдома. Ми кинулися на собак і за короткий час з ними впоралися, покидавши по дворі бездиханні їхні трупи. Саме в цей час господар вихопився з хати і, скочивши на коня, як був, у самій білизні, метнувся з обійстя геть. Сотниченко послав мене і двох спідручних наздогнати втікача, а сам з рештою почав розбивати

вікна в господі. Ми скочили на польовий путівець і щосили подалися за втікачем: той миготів попереду білою плямою. То була шалена гонитва, тугий вітер бив нам в обличчя, а ми, галайкаючи, як татари, мчали навскач. Вершник вряди-годи повертався до нас, у нього був пістоль, і він раз із нього вистрілив. Але набивати його знову не мав коли, тож тільки й сподівався на прудкість конячих ніг. Але кінь його підвів. Перечепився через невидний вночі кущ, і біла постать кумельгом скотилася на землю. Мої підручні миттю зіскочили долі і навалилися на пораненого Галайду. Вони били його руками й ногами, аж поки той не затих. Я ж з коня не зсідав: якось важко на серці мені зробилося. Хлопці зловили коня, на якому тікав Галайда, кинули на нього нерухоме тіло, і ми притьма подалися до хутора. В подвір’ї стояли напівроздягнені Галайдиха, Іванова мати і їхня дочка: їх міцно зв’язали мотузами. Сотниченкова компанія тим часом громила двір. Двері було вивалено, а з хати виносили речі й начиння й тут-таки розбивали. Кілька запалених походень яскраво горіло, розсіюючи навдокіл червоні пасмуги світла. В цих пасмугах люди ходили почервонені, ніби заюшені кров’ю.

— Зловили? — повернув червоне лице сотниченко.

— Зловили, — весело ошкірився один із хлопців.

— Живий?

— Здається, живий. Кінь його скинув...

— Треба, щоб він був живий, — сказав сотниченко і пішов до коня, на якому нерушно звисав Галайда.

— Ну що, негіднику, — сказав сотниченко. — Тепер знаєш, як суперечити сильнішому за тебе?

— Будь ти проклятий, — простогнав Галайда, і сотниченко з розмаху вдарив його в обличчя...

Мені хотілося повернути коня й кинутися в ніч; те, що я бачив, не захоплювало мене. Але я знав і гірку правду: в нашому світі суперечити сильнішому таки не можна. Тому мовчки сидів на коні й дивився, як трощать Галайдине добро.

— Може, хату запалимо? — сказав один із погромників.

— Ні, — сказав сотниченко. — Цю хату Галайда мені відпише. Вони зареготали, всі оті червонолиці, всі оті заюшені кров’ю, а я раптом уразився, бо хтось на мене пильно дивився. Дивилася дочка Галайди, з якою я колись трохи жартував, коли вони приїхали до міста, і в тому її позирі було стільки зневаги й ненависті, що я раптом відчув, що пропадаю. Тоді я вчинив таке, про що й досі згадую із соромом. Я під’їхав до нещасної зв’язаної дівчини і вперіщив її через плечі нагаєм...

— А не дивись на мене вовком! — вигукнув я.

— Прокляті будьте! — дзвінко вигукнула дівчина. — Ви всі і ваш корінь!..

Я лежав на дні встеленої листям ями, загорнувшись у те листя, і замість радіти з ситості, яку мав після багатьох днів голодування, відчув інше: ситість приносить не тільки вмиротворення, ситим думається ліпше. Голова прочищається, і є час на спомини й на вивагу. Гірка була оця моя вивага, хоч я знав: у тому нападі на Галайду тільки брав участь, але бездіяльно. Я мчав за Галайдою, але не чіпав його і не бив. Не кидав його на коня і не гнав того коня за собою. Не бив я вікон і не нищив добра Галайди, а тільки дивився, як те чинять інші. Але я підняв руку на безпомічну дівчину, за що й дістав од неї прокляття. Чи ж такий великий цей мій гріх, думав я, лежачи в холодній ямі і відчуваючи, як насідає на мене морозне повітря, і чи його досить, щоб оправдати долю мою? І я згадав нашого єпископа, того, якого всі великим богомольцем вважали і ревнильником віри на землі нашій. Згадав, як везли на возах у єпископський двір черниць Троїцького монастиря: Олександру,

Єлизавету, Марію, Мотрону, Онисію, Маргариту, Євтимію, Марту, Єфросинію, Горгонію, Олену, Любов, Софію, Віру, Надію, Аполлінарію і Митродору. Були серед них молодюсінькі, а були й зовсім старі. Всіх їх вибили пліттю за те, що вони без указу вибрали для себе ігуменю з білиць . Кожна з них одержала по тридцять ударів, і ніяке прокляття на владику не впало...

Пішов сніг. Лапатий, повільний, все покрилося білими цятками, сніг залітав і до мене й розтавав од мого дихання. Сніжини кружеляли, танцювали, покривали землю, і не було їм кінця. Шуміли сухим листям десь високо в небі дуби, і той шум тривожний мені здавався. Я сам ставав тривожний, сон не торкався моїх повік. Хотів заспокоїти себе, але щось мене мучило, хоч тільки недавно було мені весело й добре. Ні, подумав я, не розв’язати мені всіх вузлів, які затягує все тісніше розум мій. Не знайти мені спокою, бо його, можливо, у світі нема. Не можу розпалити в собі люті до світу, хоч цей світ тяжко мене побив.

Я хочу написати тобі, читальнику, кілька повчань. Не знаю, чи приймеш ти їх, чи відкинеш, у цьому воля твоя. Але мені є потреба їх висловити, бо це повчання не тільки для тебе, але передусім для мене самого. Не думай, що в світі не існує істини або їх існує стільки, що вони одна одну побивають. Неважко помітити: одна людина вважає за істинне те, що друга має за неправду. А неправда другого — істина для першого. Істина є. Але вона не в розумі кожного з нас, а в розумі всіх загалом. Вона вивірюється не досвідом кожного з нас, а досвідом усіх загалом. її не візьмеш у жменю, її не запишеш у книзі як вислів, вона живе як дух. її не посилить зловити жодна людина у світі, король, цар чи єпископ. Селянин, жовнір чи козак. Мудра людина чи нерозумна — той, хто ловить її і хоче служкою для себе зробити, той ніколи її не пізнає. Але істина є. Вона живе вище королівських маєстатів, вище всіх світових мудрувань, вона і є мудрість у цьому світі. Вона ніби вітер, що крутить вітряки наших розумів, але її у ярмо не впрягти. Отож істина є. Я не назву тобі її імені, читальнику, але вона ховається в сумлінні людському, вона ховається в каятті. Вона має коренем бажання людини стати доброю у світі і творити добро. Вона навідує нас у безсонні ночі і велить

передивитися своє життя. Це вона жахає нас страшним судом, і ми боїмося не так того суду, як утрати її. Бо суд — це і є втрата її; адже людина — це не проста істота, яка тільки живе й розмножується. Вона відає про тайну себе і в собі, і ця тайна — теж образ істини, яка навідує нас. Істина є, любий читальнику. Не лови її, бо сам зловлений будеш. Не загравай до неї легковажно, бо сердита вона. Не куй на неї кайданів, бо вона в кайдани тебе заб’є. Вір у неї і пізнавай її — вона тобі надію дасть. Не зможеш торкнутися її, але не забувай відчувати серцем. Вивіряй нею себе і світ — ось він, шлях до спокою душевного. Ніхто й ніколи не навчить тебе, коли не навчиш себе сам. Ніхто ніколи не вилікує твоїх душевних мук, коли не вилікуєш їх сам. Ми, люди, буваємо всякі, а здебільшого малосильні. Кожен із нас носить свою торбу, як Марко проклятий, але не кожний з нас сумнівається. Той же, хто сумнівається, на стежку правди ступив. Отож іще раз кажу: шукай істини, але не лови. Хай стане вона золотим птахом твого саду, і не намагайся посадити того птаха у клітку, хай і золоту.

І ось я знову бігаю лісом, голодний, роз’ятрений і лютий. Бо сьогодні не знайшов чим поживитися, хоч вибігав безліч гін. Натомлений і роздратований, я вийшов на узлісся і раптом затремтів увесь: мені вдарило у вічі солодким духом. Я сторожко виступив з-за кущів і спинився. В невеликій улоговині, якраз з навітряного боку, пасся осідланий кінь. Людей близько не було, певне, кінь зірвався з прив’язі. Він мирно пощипував суху траву, що їжачкувато стирчала з-під прибитого морозом снігу, і вряди-годи форкав. Легко і вільно перескочив я вільний простір і стрімко кинувся вперед. Кінь почув мене відразу, заіржав і прожогом кинувся в поле. Ми мчали, витягнувшись в одному стрімі і наче зникали з цього світу, наче ставали одним тілом, з’єднаним єством. Я був прив’язаний до нього дикою пристрастю, а він од мене одірватися не міг. Мої пазурі сталилися, а зуби мліли. Я гнався легко й потужно — своєї сили дорешти не знав. Відчував перед собою тільки солодку хвилю кінського запаху, бачив лискучий од поту конячий карк, жив тільки цією хвилиною, бо в ній з’єдналося раптом усе: дні і ночі, проведені в ямі, голод і відчай, мій біль і відчуття безвиході, мої гризоти

й самокатування. Я вже не хотів і не міг думати: мене охопила потужна жадоба.

Наздогнав свою жертву швидко. Рвонув пазурами, а за хвилю перегриз горло. Кінь упав, гребучи копитами землю, і я раптом спинився. Переді мною засвітилося велике розширене око, з якого глянула на мене смерть. Відчув, що це справжня смерть: чорна прірва, яка котиться на всіх нас і перед якою з болем розпадається наше єство. Я бачив зіницю живої істоти, каламутна плівка поступово наповзала на зорок; здалося мечі, що хтось невидимий із поля метнув перед себе довгого й тонкого списа. Той засвистів у мене перед очима і вцілив у нещасну тварину, яка ще смикнулася і навіки завмерла. Мені здалося, що там, у полі, хтось засміявся, що там стоїть невидимий вершник і що це він метнув зловіщого списа. Розвернув коня — білий хвіст закурив за невидимим вершником, віхола, яка тільки починала гуляти. Кинула на мене й нерушно розпростертого коня вихором снігу, той засипав мені очі й затанцював над моєю жертвою, ніби виконував несамовитий поганський танок. Високо вгорі тонко завило і заскиглило, а може, це з моєї горлянки вирвалося виття?

Тоді я й відчув справжню лють. Раптовий спалах, ніби удар, гострий біль з осолодою — ненависть до світу сколихнула моє єство. Задихнувся, безсилий перемогти цей могутній накіт, засвітили в очах червоні вогні, я палати починав, запалився полум’ям. Вже нічого не залишилося від моїх застережень та ураз — колихнула мої груди розкішна сила перемоги. Ця сила піднесла мене й надихнула, як надихає воїна, котрий спинився над трупом переможеного, — з горла його виривається клич. Мій клич — це і був поклик туди, у засипане снігом небо, до віхоли, котра засипає нас білим піском і замітає на лиці матінки-землі криваві, полишені нами сліди. Тільки переможець п’є солодкий трунок, що самовдоволює і засліплює, тільки переможець може відчути торжество від того, що він щось на цій землі знищив; тільки переможець може ненавидіти покладеного трупом біля його ніг ворога і зумисно відтягувати найкращий із моментів — початок бенкету. "Наливаймо кухлі, товариство, — гукнув я, а натомість почулося нудне вовче завивання, —

випиваймо до дна! Справляймо бенкет над бенкетами, запрошую вас, друзі мої — Невидимий Вершниче і Віхоло! Це ви на сьогодні моє товариство, бо я вступаю із вами в союз! Танцюй, Віхоло, бо ти велика в нас танцівниця, співай, Хурделице, бо ти співачка не менша. Сядь біля мене, Невидимий Вершниче, бо це ти втомився, а не я!" Я вгризся у ще тепле, парке, убите мною тіло, а коли ковтнув перший шматок, хміль розлився мені по тілу, ніби й справді випив я чашу трунку. Чи не тому загойдався я в запаморочливих хвилях, а зуби почали пожадливо молоти м’ясо — ось він, початок бенкету, ось вона, справжня втіха, ось вона — єдина моя чи таких, як я, сила.

СУМЛІННЯ

Вночі я прокинувся од відчуття, яке розливалося по тілі, наче гарячка.

Спершу мені стерпло тіло, потім відчув, що мене зморозило, ще за хвилю запалав гарячим полум’ям, а згодом все зціпилося — хутко наростав у мені несвідомий жах. Здавалося, тіло моє надувається повітрям, вилазять мені з очниць очі, вивалюється язик. Я збагнув: ще кілька хвилин — і світ розірветься, розірвуся і я сам, навіки згинувши. Мене оточували звідусіль чи очі, чи пухирі, які з булькотом лопалися, поблискуючи короткими спалахами. Я почав задихатися. Жах схопив мене кістистими пальцями за горло, і мені здалося, що я кінь, який потрапив у смертельну небезпеку. Знав, що треба тікати, що йдеться про життя, але був безсилий поворухнутися, ніби правець розбивав мені тіло. Я уздрів велике око, живе, з гарячим розумним зорком, його вже повивала смертельна задума, каламутна й морочна, те око дивилося на мене так, наче бачило в мені не убійника, а рятівника ("Всі ми заховані в якусь страшну оболону, бо тільки вчимося жити, — ми подоба наших пристрастей і згубних навичок"). "Я змушений був тебе перемогти, щоб жити!" — загорлав я у розпачі. На мене дивилося велике розумне око, в якому догасало життя, і я затрусився, як у лихоманці. ("Хто пізнає, що заховано в серцях наших, — думав я, — визначає ж нас шкура, яку носимо"). Довкола стягувалося коло, складене з очей чи пухирів, і, коли

вони лопалися, я бачив, ніби в прорваному отворі залізної стіни, далекі, залиті сонцем краєвиди. Далекі світлі стіни казкових міст, повиті рожевим туманом, а довкола вкриті райськими плодами червонолисті дерева. Між тих дерев спокійно гуляли люди в білій одежі, а на вкритій червоною травою галявині грацiйно танцювали, сходячись у кружок і розсипаючись на пари, юнаки і дівчата. Я відвернувся від того видива; довкола мене знову почало стягуватися коло, складене з очей чи з пухирів, і коли вони лопалися, я бачив широчезну дорогу, по якій плив незчисленний потік людей. Всі вони тягли на ногах важкі залізні вериги, тіла їхні були покриті виразками й ранами, ноги розбиті до крові, а на спині кожного сиділо по почварі-наїзнику. Жах не покидав мене. Я стояв на зеленій галявині, ущерть зарослій квітами, а навпроти виступив супроти мене чоловік із мечем. Ішов на мене, готуючись до поєдинку, а я не міг і пальцем кивнути супроти нього — обличчя напасника видалося мені більш ніж знайоме. Перекошене від люті чи болю, повіки приплющені, а на лобі й щоках виступили крапельки поту. Коли ж очі його розплющилися, то запалали вогнем зненависті. Мозок мій паморочився, ніби хтось колотив його, як рідке тісто, і я знав: не посилю я, беззбройний, цю озброєну мечем людину, зараз він підійде до мене впритул і розсіче...

Але він мене не розсік. Махнув мечем, і я від того прокинувся. Я почув, як виє в дубах хурделиця і як тяжко стогнуть вони, порипуючи гіллям. Я відчув, що змерз, що тіло моє засипане наполовину снігом, що той сніг на мені не тане, що я наполовину скрижанів у своїй холодній ямі. Я відчув, що це таки нещадна реальність — цей ліс і яма; що віхола тяжко сміється з мене, з мого дурного сну і з жаху мого. Я струснув із себе сніг і, зібравшись на силі, стрибнув із ями. Сніг був такий густий, що не міг я нічого уздріти навколо. Не міг побачити ні дерев, котрі стогнали й плакали десь у вишині, ні навіть кущаків, що росли неподалець. Тіло моє трусилося, а сніг падав і падав, білі вихори носилися вгорі й засипали мене, роблячи сліпим. Тяжко зареготало над головою, і я, не тямлячись від жаху, кинувся бігти. Біг нерівними стрибками, вряди-годи зариваючись у кучугури, виривався з їхнього холодного полону, бився, осліплий, об стовбури і падав на кущі. Тіло моє

покривалося виразками, ніби хтось шмагав мене різками, ніби якась почвара періщила мене канчуком; я ж не міг спинитися, бо незвідь од чого здавалося: зупинитися — значить пропасти. Але я не хотів пропадати, хотів жити, за будь-яку ціну, хай виснажуся до краю, хай витече з мене сила — ні, не можу я так просто зникнути! І я знову біг, ковтав сніг, коли провалювався в замети, хапав ротом розлючені вихори, котрі прагли мене засліпити, — так просто не хотів здаватися. "Де той, — горлав я, перекрикуючи виття, стогін і скигління метелиці, — хто одяг мене в цю чортову шкуру? Де той, хто кинув мене у це холодне пекло і хто так тяжко поглумився наді мною?" Не мав би я милосердя, коли б він мені зустрівся, хай би з мечем він був, а я ні. Не повелося б йому, клятому, бо не знав досі його, не зробив йому анічогісінько лихого. Я мчав. Я кричав і горлав, сварився і погрожував, бо не хотів у цій скаженій ночі пропасти. Я хотів іще сказати світові й життю своє слово, бо не можу розтати, як сніжина, не можу зникнути, тільки ступивши на стежку життєву. Я мчав. Сила в мені була, сила в мені нуртувала, хай був я сліпий і глухий, хай мова моя — тільки оце натужне виття, здаватися не хотів аж ніяк. Бо щось мені в цій сутолочній ночі, в цій шаленій кружанині, в цьому божевільному танці вдалося збагнути. Щось обов’язкове для мене й неперехідне. Я мчав. Хотів перегнати сам себе, і те, що моє тіло було покусане й посмуговане від тисячі ударів, які дістав цієї ночі, тільки закріпило мене у нестримному, глибокому бажанні бути!

Повертаючись до рідної домівки, людина завжди відчуває трепет, а коли повертається додому марнотравний син, йому закладає від хвилювання подих. Світ для нього інакшіє, тисячі дрібниць, які існували, майже не торкаючись свідомості, стають до болю дорогі: вигин стежки, знайома хата, обличчя, горб чи западина, дерево чи дорога, колодязь чи тин. Коли ж бачиш щось не так і помічаєш зміни, сум тебе пробира: нова хата, нові стежки, занедбаний садок чи обійстя, де раніше все квітувало, нові хрести на цвинтарі, на яких написано знайомі імена. Дивно бачити й обличчя дружини, під таку мить воно й незнайоме й рідне, вона дивується, заслоняє долонею рота, розкритого від несподіванки, широко розплющує повні щастя і страху (чи не ввижається?) очі — раптом відчуваєш, що це ж вона, з ким ділив так

довго існування. Наймит кидав на віз гній і спинився; яскраве сонце стоїть над головою, хоч зараз вечір та осінь... Ні, я знову плутаю оповідь, мабуть, через старість, адже в той вечір, коли я повернувся додому, стояв уже густий сутінок, наймит уздрів мене наступного дня, дружина побачила мене в сутінку, але для нас ніби й справді сонце засвітило. Я не міг не схвилюватися, побачивши паньматку в усій плоті своїй, адже збувалося одне з численних марев, які мучили мене ночами, коли пробував я у Прірві. Але там не було оцього живого відчуття, бо перед тобою таки не марево, а дійство справжнє. Я не чув ридань, коли жінка впала мені на груди, а тільки її незабутній запах, пучки моїх рук здобули особливу чутливість, а очі самі заплакали. Так, це була моя жінка, я міг достоту переконатися, що таки повернувся, бо ніч, яка товклася довкола, теж була жінкою, як і хата, що поріг її я готуваввя переступити. Я входив уже зараз у ніч, як у жінку, а хата готувалася мене прийняти. Гавкав радісно пес, пізнавши мене, зумисне голосно, з виляском, — дочекався і він господаря. Місяць раптом виплив з-за хмари й освітив наше дворисько, а жінка щось мені казала поміж схлипами.

Повертаючись, я не придумав, що їй скажу і як виправдаюся за цю довгу відсутність, але вже знав — житиму тут, як і досі. Згодом я дивувався, як все склалося до ладу — мій язик уже по дорозі в хату почав плести якусь історію, здається, цілком вірогідну. Мені палив у шию місяць, дихала ніч, те-те-те, казав я: тікав од розбійників... Дружина йшла побіч мене і плакала. "Ти мені все розповіси, — сказала вона, — але потім, потім!" Ми обійнялися й зайшли отак разом у дім. "Цілі сім років, — сказав я. — Не сподівався, що повернуся!" — "Ми вже тебе поховали, — сказала дружина. — Але все" одно я чекала". Вона заплакала не стримуючись. Ми зайшли в дім, і дружина засвітила всі свічки, які були в хаті. "Дай-но хоч подивлюся на тебе!" Вона дивилася на мене і тихо зойкнула. "Тебе ніби з хреста знято". — "Мене і знято з хреста, — сказав я, — ще й досі все тіло стогне! Тяжку неволю я пережив, жінко. Не доведи господь таке лихому ворогу". — "Це ти мені розкажеш потім", — мовила вона.

В покої, куди ми зайшли, горіло аж п’ять свічок. Я роздивлявся по хаті із радісним здивуванням: не змінилося тут нічого. Так само тьмяно дивилися святі з ікон, так само було застелено килимом стіл, а лавки — рядном. Так само була розписана квітами піч, а в кутку стояла діжа для тіста. На столі лежала хлібина, і я взяв її в руки. Поцілував, а тоді вломив шмат. Вдихнув на повні груди чудового запаху домашнього хліба і вкусив його, ніби причащався. Я й справді причащався, адже був у рідному домі, адже, жуючи хліб і дивлячись на зворушену жінку свою, міг дозволити собі повірити в це. "Стривай, не їж хліба, — сказала жінка, — подам тобі вечерю".

— А це вже мені не подобається, — нахмурився Чорний Чоловік. — Не буває тільки чистого чи тільки брудного, не буває тільки доброго чи лихого...

Хвиля туману поповзла над кам’яною вулицею, на якій ми стояли. Але Чорний Чоловік не покривався цим туманом, я виразно бачив його обличчя. Високе, побите зморшками чоло під вовняною шапкою, орлиний тонкий ніс, повні темного вогню очі — хто ти, Чорний Чоловіче? — подумки спитав я.

Він засміявся, і я до решти переконався: моя здогадка була правильна. Я подумав: людина до часу живе, як корінь. Приходить час, і вона вибиває стебло. Тоді падають на те стебло вітри, бурі, мороз і суша. Часом те стебло пропадає, і людина знову переходить у корінь. Той корінь засинає і спить. А потім знову вибиває паросток, але вже такий, який здужає розростися. Чи ж подобаються тобі такі думки, Чорний Чоловіче?

Але цього разу він мені не відповів: вдарила серед неба блискавка, згоряли зірки, і я побіг лісом, занурюючись у його хащі. Голод знову торсав мої нутрощі, і я подався туди, де мав лежати розтерзаний кінь. Але мене чекала несподіванка — застав я самі кістки, здається, тут побували інші вовки. Я довго сидів, обглодую-чи кістки, але заспокоїти

голоду не зміг. Тоді я зрозумів, що це кара мені за останнє слово перед Чорним Чоловіком, сів серед чистого поля і почав виплакувати свій біль.

І все-таки не все я зрозумів із того, що мене турбувало. Про це я вже подумав, знову дістався до своєї ями і слухаючи, як підтискає мені голод живота. Отоді й почув тихий голос, який прошептав мені на вухо. "Стань на шляху вибору, — сказав мені голос, — і забудь свої непоштиві до Чорного Чоловіка думки. Дві долі тобі суджено: одна вовча, а друга людська, і від тебе самого залежить, у якій шкурі тобі жити. Хочеш знову стати людиною — передай своє прокляття іншому, а ні — вікуй у вовчій зграї. Я тебе зараз навчу цієї простої науки, бо так чинили всі до тебе, хто не хотів жити вовкулакою. У житті людському буває один мент, — сказав голос, — коли вона звільняється від захисту неба, тоді вона, хоч і в одежу вбрана, а гола, хоч сильною себе чує, а безпомічна. Знайди такого чоловіка, байдуже хто він буде, і віддай йому те, чим наділили тебе".

Я заціпенів. Цей дивний голос сказав щось таке небувале, щось таке зрозуміле: он воно що! Значить, був хтось третій у тому, що зі мною сталося, і цей третій десь спокійно жує зараз у теплій домівці хліб. Той третій тішиться життям і в думках не кладе, що хтось мучиться у напівзасипаній снігом ямі.

"Звісно, той третій є, — тихо сказав голос. — Але не те я хочу тобі сказати. Людина не повинна вириватися зі своєї шкарлупини. Тільки в ній її єдиний спокій і криївка, бо глибоко беззахисна вона перед небом. Хай не втручається у віковічну боротьбу неба і землі, хай не стає на прю — не зможе вона розібрати, де воїни неба, а де землі. Хай знає свої маленькі клопоти, свій світець, здобуває собі їжу і чубиться з такими ж, як сам".

Ці слова мене схвилювали. Хотів відповісти, заперечити, запитавши, чи ж не жив я так, як вчить мене той голос? Чи ж хотів я втручатися в боротьбу неба й землі? Мені накинуто це прокляття силою — не хотів я такого змагання й такої долі.

"Зараз, зараз ти все зрозумієш, — захихотів голос, — нічого складного у цьому нема. Просто треба збагнути, що дитиною і юнаком людина живе не в світі, а в передпокої до нього. Отож, коли вона хоче безболісно вписатись у світ людей, вона повинна взяти на свої плечі болячки світу. У вас навіть приказка є: убравсь між ворони, то й каркай, як ворона. Між попами — піп, між дяками — дяк, між вовками вий по-вовчому, між свинями хрюкай по-свинячому. Тямиш, про що я кажу?"

Голос знову захихикав, тоненько й підступненько, ніби знущався з мене. І переді мною раптом ніби заслона відслонилася. Там, у містечку, де мешкав, я тільки вдавав, що живу по-справжньому, а на ділі й "е жив. Навіть ті лихі вчинки, які чинив, я вдіяв тому, що хотів перед світом замаскувати свою до нього непричетність. Насправді ж вибору не зробив. Ось чому я став обранцем Чорного Чоловіка, ось за віщо терплю муки в цій ямі?

"Так, — прошепотів голос. — Переможи свого ворога. Бо коли не переможеш його, він переможе тебе. Коли не забереш у нього багатства й добра, він зміцніє й забере його в тебе. Стань міцно на ноги, коли хочеш бути в житті паном — нещадний будь. Коли ж не можеш — як трава живи. Тільки той має значення у світі, хто має силу й уміє примусити інших себе боятися".

— А коли я не захочу вчинити так, як учиш мене, голосе? — спитав напрямки я.

Але голос мені на те не відповів. Тоді я знову побачив, як плететься по землі клубінь густого туману, і пахне той туман чи сіркою, чи тютюном.

— Чому ховаєшся од мене? — голосно вигукнув я. — Хочу бачити того, з ким розмовляю!

Він дивно всміхається, цей Чорний Чоловік. Полискує зубами, нітрохи не закуреними, хоч не виймає з рота цибуха, а я вже не в ямі, а стою на узліссі й дивлюся на своє містечко, аж сльозять мені очі. Он воно, мирне й спокійне. Так просто тягнуться до неба дими з комінів, так просто світліють хати. По дорозі їде на возі чоловік, коні біжать весело, бо відчули домівку. Біля міських воріт стоїть, опершись на мушкета, козак, його синій однострій світиться на сніговому тлі. Місто оточене парканом, перед ним рів та вал, видніється дерев’яний замочок, який уже ні від кого не оборонить, такий він ветхий. Але над містом він панує. Я вирізняю дім сотенної канцелярії із зеленим, переділеним навпіл дахом, вранці туди приходять міський отаман, сотник і канцеляристи. Я бачу корчми й крамнички, з яких визирають купці; онде козаки-компанійці ведуть до канцелярії зловленого злодія; двоє сусідів підійшли до урядового будинку, вони посварилися і хочуть, щоб їх розсудили. Біля сотникової садиби запрягають у пишний ридван коней, коні ситі й лискотять вгодованими боками; чути покрики візниць і конюхів. Цей світ до болю знайомий мені, і я його не так бачу, як уявляю. Дивно мені стає дивитися на все те, дивно, бо я завжди дивився на світ просто. Мені здавалося, що все у волі людській — бути добрим у світі чи лихим. Мені здавалося, що й грішникові очиститися від скверни — річ так само проста. Здається, мав я погані очі, бо не бачив тієї невидимої сітки, котра той світ покриває. Не бачив, як борсаються у тій сітці люди, ніби зловлена риба, і не відав, що сіткою є сам світ. Я відступаю від нього, рідного міста мого, бо мені раптом страшно стало. Страшно від того, що здобув змогу повернутися в нього, а ще страшніше, що не відаю, чи зможу те учинити.

За днями теплими прийшла негода; з ранку до вечора сипалися дощі, сільські вулиці од того перетворились у цілковиту твань, а я сидів поки що без діла, бо написав митрополиту листа з оповіддю про свої пригоди і з проханням посприяти, щоб у котрійсь громаді мене вибрали на попа. В Гапонівці ж священик був, хоч і в похилих літах, але ще міцненький, та й хотілося мені покинути це село, де кожне мене знало. Вечорами, коли вікна оббивалися дощем, коли надворі плескало, зітхало й лопотіло, у теплім покоївку (напалено було піч) при свічці збиралися

до мене в господу найближчі сусіди, і я, попахкуючи цибушком, оповідав неквапно про розбійників, які на мене напали, про свій побит серед волохів і татар. Знав, що все це вигадую, але от що дивно: говорив я про все з такими подробицями, які мене самого дивували, ніби я й справді оповідав про землі й країни, які бачив передвіч. Я без найменших утруднень описував, як одягаються волохи, які в них вози, як пораються біля худоби, які страви найбільше люблять татари і які їхні домашні звичаї. Називав чудні імена людей, з якими буцімто мав стосунок, — мене слухали з глибочезним інтересом; мирно потріскувала свічка, паньматка вряди-годи знімала нагар, тютюновий дим від кількох люльок м’яко оповивав все синім смерком; від печі хвилями відходило тепло, і я подумав: чи так уже зле бути вигадником і тішити людські вуха химерними оповідями? Часом мені самому здавалося, що все було й справді так, як оповідаю; виявилося, що я знав по-татарському і по-волоському і белькотів на превелику втіху щось таке, чого й сам не міг утямити. Диво ж було в іншому, одного разу серед слухачів знайшовся такий, що балакав так і сяк, і він не тільки підтвердив, що я вмію по-тамтешньому балакати, а й мова моя ніби в справжнього агарянина чи волоха. Це мене дивувало: пам’ять моя й мова ніби існували позасвідоме, а я ж бо знав, як все було насправді. Але я бачив, яку втіху мають люди від цих балачок, отож і в гадці не мав оповісти комусь, що ж воно було насправді. Гірше ставало, коли залишався я наодинці. Тоді мені думалося, що я або збожеволів, або божеволію, що я, можливо, й справді був схоплений нечестивцями і відведений у чужу землю. Жив там спершу, як живуть полоняники, а потім мені щось приключилося і пам’ять моя наполовину згасла, а те, що я був нездоровий, і склало оту маячню, яку я приймав за "правду", за "прірву", хоч насправді ніякої "прірви" й не було. Признаюся тобі, читальнику, що я поступово почав вірити у те, що мене відпущено з чужої землі через те, що я не при своєму розумі, що не було ніякого юнака, перед яким ношу я немалу вину, що всі мої вигадки — ось вона, правдешня історія. Під таку хвилю мене не тішило тепло власної хати, не тішив добрий харч, яким відгодовувала мене жінка, не тішив теплий вогник свічки, не тішило, що от, мовляв, надворі негода, а я ніжуся в теплому домі. Тоді божевілля торкало мій мозок гарячою рукою, і я, залишаючись сам, з жахом

починав відчувати, що не можу забути про того юнака, якому перекинув своє прокляття. Не забуваю я й Чорного Чоловіка — мого володаря у Прірві; коли його згадував, дім мій наповнювався дивними істотами, їх я бачив по кутках покою, дивилися вони на мене більмистими очима і простягали корячкуваті, як коріння, лаписька. Боявся під ту хвилю виходити надвір, бо мені здавалося, що там на мене чекає Чорний Чоловік, що я, попри все, так і не звільнився з-під його влади — боявся стати віч на віч із ніччю. Переконував свою жінку продати грунт і купити його десь у дальшому краю, але моя паньматка на те не погоджувалася. Тим часом прийшов лист од. митрополита, він радив вдатися за порадою до єпископа і пообіцяв написати йому від себе, щоб єпископ поставився до мене милостиво, зважаючи на мої пережиті страждання.

Як на те, раптово помер у Гапонівці піп, застудившися в дорозі. Його викликав до себе єпископ, бо перед цим під час об’їзду єпархії побував у нашому селі і побачив у нашого старого панотця, котрий став на цьому місці після мене, в домі в кутку щось на зразок руковмивальниці, в якій священик у зимовий час хрестив дітей замість того, щоб чинити те в церкві. Отож старого й викликали до єпископа, покарали немилосердно плітьми, всипавши до тридцяти ударів; у дорозі він ще й намок і дістався додому в гарячці, а за кілька днів відійшов. Ця сумна подія посприяла мені повернутися на старе місце, з цього найбільше була задоволена паньматка, бо не довелося їй продавати свої, ще батьківські, грунти, а я — ні, бо волів-таки опинитися там, де мене не знають. Отож виконував я священичі треби абияк, бо не почувався бути достойним на місці пастирському, але що я міг і вмів у цьому житті ще? Сусіди вже давно перестали приходити до мене на баляндраси, бо все вже від мене вислухали, а оскільки оповідь моя не суперечила тверезому глузду, в неї повірили, тобто історія моя стала їм нецікава. Невдовзі й жінка навіки покинула мене, і я не встиг із нею набутися — це вже була втрата важка.

Отак я й дістав нове своє прокляття — самоту. Вечорами, коли не ставало сили молитися і читати книги (господар із мене ж був ніякий, то вже була парафія паньматчина), розчиняла переді мною Прірву чорна

хвиля, і я палив усі свічки, які були в домі. Наймит мій спокійно хропів у комірчині, а я маю один лік — бесіду, любий читальнику, із тобою. В душі моїй кипить, підступає до мене розпач, думки викладаються нескладно; часом мені здається, що я й досі не вийшов із Прірви, що дім оцей — те ж таки логво, в якому я жив, пробуваючи в Прірві, що все чинене мною зовсім не відрізняється од того, що чинив я у тій-таки Прірві, бо тільки те й дію, що здобуваю собі хліб насущний...

Ні, читальнику, я тобі розповів не все. Забув розповісти одну смутну історію, яку не можу забути. Коли по смерті старого попа, мене поставлено було в цьому селі пастирем, я хотів жити в законі. Тобто хотів попувати щиродушно, хотів, щоб мої миряни були ліпші за мене. Я довідався, що одна дівка Тодоська (сказав мені про те церковний дзвонар Грицько), народила блудно дитину і покрила сама собі голову. І от під час відправи вечірнього співу, я підійшов до тієї Тодоськи і вислав її з церкви. Тоді мати Тодосьчина Ганна кинулася на мене, і схопила мене за волосся, і почала бити по обличчі, лаючи мене, і згадала давню історію, через яку я, можливо, і втрапив у Прірву. Я ледве вирвався од знавіснілої жінки й подав на неї скаргу в полкову канцелярію. Ганна ж, однак, швидко отямилася і вже через день прийшла з сусідами до мене і смиренно просила, щоб я її вибачив. Для цього вона клала три карбованці на церкву, а мені шість ліктів тонкого сукна, сап’ян і козлину. Я ніколи не був пам’ятливий, тож вибачив Ганні її переступ і пообіцяв, що заберу з полкової канцелярії на неї скаргу. Отож так я й хотів учинити і поїхав наступного дня в полкове місто, але мою скаргу вже передали нашому єпископу. Я затремтів, пам’ятаючи, що сталося з моїм попередником, але вирішив учинити добре діло й зважився піти до єпископа. На мої поштиві слова про потребу по-християнському прощати ближньому єпископ послався на правило святих отців, надруковане в кормчій книзі в 42 главі: "Коли хто у святу церкву ввійшовши, єпископу чи причетникам чи іншим слугам церковним докуку принесе, таких у муках покарати і в ув’язнення послати". Я злякався і почав просити помилувати Ганну, бо з нерозуму вона те вчинила, і що існує інший закон: коли постраждалий вибачає винуватого, то й вина з нього знімається. На те преосвященний сухо мені відповів, що я мислю, як

людина світська, а не як духовна, бо записано і в Новоканоні: "Коли хто вдарить священика, хай буде в забороні одне літо, коли ж ударить деревом, хай буде в забороні три літа, хоч би священик вибачив такому його прогріх". Мені було боляче на душі. Повернувшись додому, я віддав Ганні її три карбованці, сукно, сап’ян і козлину й оповів щиро про все, що виїздив. Через два місяці надійшов указ, щоб згадану жінку було прислано в духовне правління, де їй мають учинити відповідно до церковного правила покару плітьми, а по тому відіслати з нарошним на її кошти в дівочий монастир на рік. Ганна мене образила і зневажила перед людьми, але ще більше зневажила мене перед ними оця непомірна кара нещасній жінці. Я тяжко пережив ту тяганину, а по тому заклявся ніколи зайвої старатливості не виявляти, досить з мене гріхів власних...

Останнім часом почала мені боліти спина. Здавалося, хребет не вирівнявся до кінця, тобто моє перетворення виявилося неостаточне. Тяжко мені нахилятися, тяжко сидіти за столом і писати, та й серце в мене болить. Я тоді йду, скорчившись, до ложа і падаю на нього. Свічки продовжують горіти, вони двояться в мене в очах, і я бачу їх удвічі більшими, ніж поставив. Але не зважуюся їх загасити, бо в темряві бути мені важче. Знаю, що не спатиму, що до ранку крутитимуся на ложі, тож хай вони горять. Часом переді мною пливуть барвисті стьожки, які снують покоєм, вони позмінно спалахують, і я потроху затихаю, милуючись цими барвами, аж доки знову не починає мучити біль. Тоді мені важко стає дихати, стьожки вже застеляють мені мозок, і я почуваю себе у світі як висохлий, але ще не опалий листок. Знаю, що вже недовго мені тягти, скоро надійде пора, коли вітер зірве мене з дерева життя; тоді дивна, божевільна думка приходить мені до голови: чи не впаду я на підстілку якомусь вовкулаці?

Саме тут, дорогий читальнику, гадаю, місце розказати, хоч коротко, про своє життя до того, як потрапив я до Прірви, про те, що, зрештою, стало причиною до наслідку, для біди, яка зі мною стряслася. Мабуть, гадаєш, що я вчинив жахливий якийсь переступ і покривав досі таємницею, що я злочинець і бузувір, якого й справді не могла тримати

земля, і перетворення такого непотрібного у звіра — достойна йому винагорода? Але мушу тебе розчарувати: мій переступ не в тому, що я порушив належні приписи й закони, а в тому, що намагався їх виконувати з усією старанністю й віддачею. Історія з Ганною й Тодоською саме тому й перелякала мене так, бо то в мені пробудився колишній "я", котрий жив перед Прірвою — недаремно Ганна, б’ючи мене в церкві й лаючи, нагадала мені про те; очевидно, й шал її породжено пам’яттю про колишнє.

Мій попередник по парафії був людина мені супротилежна; любив зійтися з людьми, напитися з ними, добре дер за церковні треби, але залюбки гостив у себе поселян, грав із ними в карти, не забороняв вечорниць, сам бігав на купала і навіть дозволив улаштувати край села гойдалиці, де збиралася молодь і з величезними реготами, по-бісівському там бавилася. Він і закінчив своє грішне життя по-грішному, бо його понесли коні, — звалився з кручі разом із возом, ясна річ, нетверезий. Усе село за ним плакало, як за рідним батьком, і я дивувався їхній безпросвітній темноті, адже той пастир, не задумуючись, вів, як тоді я вважав, усіх цих людей до пекла. Отож, пам’ятаючи про страшний кінець (я був у тому селі перед висвяченням дияконом), вирішив я жити й вести себе по-божому, як велять нам церковні й цивільні приписи й узаконення, тобто захотів усіх цих людей урятувати й скерувати на шлях коли не праведний, так той, що до праведного веде.

Перше, що я вчинив: наказав спалити з урочистим молебнем та процесією гойдалиці: стовпи пообмазували смолою, пообкручували соломою й підпалили. Вогнище тоді стояло до неба, а я дивився на нього, і серце в мене радісно потіпувало. Селяни на те моє дійство не раділи, але старіші з них моє рішення схвалювали. Я заборонив вечорниці, купала, карти, всілякі бісівські ігрища і скоки, заборонив у селі "вулицю", а велів статечно і спокійно святкувати празники, визначені й проречені святою церквою. Раніше, за старого попа, до церкви ходили хто хотів і коли хотів; я ж наказав дякові скласти реєстр поселян і відмічати, хто до церкви ходить, а хто ні, особливо в свята. Так

само я намагався простежити, говіють люди чи ні, щоб конче вчили дітей "вірую", і не причащав тих, хто не знав "отченаша". Вже після того я завів у церкві куну , і ця чудодійна придумка почала служити мені нащодень. Замикав я в куну за цілком визначені провини: порушення посту, жарти кума з кумою, розмови й сміхи під час казані, непристойні звуки в час служби, невідвідування церкви; за те, що їли перед причастям чи вживали перед службою горілку, за присипляння маковим відваром дітей, за вжиття скоромного в п’ятницю, за паління люльки й тютюну в час говіння, за блудодійство, спроби женихатися до кумів та родичів — усього не перелічити. Я заборонив колядувати, ходити до шинку, битися навкулачки і рішуче відмовлявся старостувати на весіллях — все супроти поведінки старого пароха; єдине, проти чого той рішуче поставав, — це лихослів’я: і справді цього гріха в нашому селі й досі не водиться. Я зумисне вичислюю свої дії й заходи, при допомозі яких хотів повести свою отару на праведну дорогу: не вчинив жодного несправедливого покарання, ніколи не присікався ні до кого даремно, а щоб достеменне про все знати, установив у своєму селі таємну стежу із кількох відданих мені поселян і з церковного причту — бажав знати життя своїх овечок у найменших дрібницях, щоб жодна із них не зблуджувала зі шляху; тобто намагався бути ідеальним пастирем, бо свою паству не занедбував, а про неї невсипуще дбав.

Зараз, коли я помудрів і багато чого збагнув, дивуюся зі своєї тупої й нечутливої нездогадності, адже вельми скоро мене почали в селі ненавидіти, дурити, навіть насмішки і шкоди чинити. Наприклад, пускали парубки по селу чутку, яка незмінно доходила до мене, власне, моїх вивідців, що там і там мають зібратися вечорниці. Ми наскакували на те місце вночі і нікого там не заставали. Тоді знову пускалася чутка, і ми знову пошивались у дурні, а молодь збиралася на вечорниці десь так таємно, що ніхто про те й духом не відав. Я відчув, що все моє старання замість з’єднати моє стадо зі святою церквою людей від неї ще більше відштовхує, що йду по якійсь дорозі і тільки уявляю собі, що веду по ній овець, а натомість веду з собою лише посіпак, та й то не безсумнівно, бо скоро виявив, що вони наблизилися до мене не через чистість свою, а нечистість, що так їм легше приховувати свої негідні вчинки, на які я

вже мусив закривати очі, бо що було б, коли б я втратив ще і посіпак? Отже, поступово почав увіходити я зі своїми поселянами у непримиренну війну і не мав анінайменшого шансу ту війну виграти; моя щира горлива відданість церкві й установленим приписам та законам швидко переродилась у ненависть до людей, отже, не християнська любов уже мною керувала, а радше ненависть. Більше того, я почав відчувати утіху, коли лихоносних переступників карав, — не вони, а я почав сходити з праведного шляху, за що й був, вважаю, достойно покараний.

Розкажу тобі й те, дорогий читальнику, що мене зломило остаточно. На основі указу консисторії я мав двічі на рік посилати рапорти: один у червні, а другий у грудні, чи не чиниться в моєму селі якихось забобонних дій. Досі я не писав супроти своїх овець, бо цього небезпідставно побоювався, адже діло, навіть маленьке, яке виходить на верхи, часом великим стає й немилосердно б’є не тільки винних, але й тих, хто діло затіває. Цього ж разу я непомірно розсердився, бо, коли йшов у день різдва славного пророка, предтечі і хрестителя господнього Іоанна і минав двір Івана Шийки, який був моїм чи не найзавзятішим супротивником, раптом спинився як укопаний: на вулиці біля воріт отого Шийки стояв ідол, що його звуть Купала чи Морана, одягнений у жіночу одежу, прикрашений на голові квітами й деревними гілками. Перед ним поставлено було стола, а на ньому стояла з якимсь напоєм скляниця. Біля того ідола зібралися дівки і співали богомерзьких пісень.

Я відчув, що оскаженів. Кинувся притьма на той гурт, який з вереском розсипався, перекинув стола, схопивши скляницю й гримнувши нею об землю; тоді поверг долі ідола й почав, аж піна мені вибивалася з рота, топтати і рвати те неподобство, відчуваючи при тому такий шал, аж трясця мене била. При цьому щось несамовито вигукував і отямився аж тоді, коли відчув біля себе порожнечу. Тобто збагнув, що шаленію на самоті й ніхто на мене при цьому й не дивиться.

Зупинився й роззирнувся. Порожня вулиця, ані душі в хаті Івана Шийки, ані душі й на сусідських обійстях — всі вони увіч мене

засуджували, але не словами, а мовчанням своїм. Тоді я примчався додому і написав у духовне правління просторого доноса на того-таки Івана Шийку, поставивши під ним дату тодішнього дня, 26 червня.

Розпочалося довге й марудне слідство в духовному правлінні; духовні судейські приїжджали до нас і тягали безконечно й нас, списувалося безліч паперу — йшлося до того, щоб Шийка залагодив усе хабарем. Але той не мав звідки узяти хабара і через сім місяців такої тяганини його закували в заліза й відвезли в духовне правління. Там звеліли покарати киями, але, бувши слабкого здоров’я, Шийка того не витримав і помер.

Той похорон відбував не я, а священик сусіднього села, я ж сидів удома, замкнутий на всі замки, й нещадно пив оковиту, бо ніколи й до того, й після того не було ще так гірко мені на душі. А ще вразило мене те, що люди мого приходу, подаючи в духовному правлінні про мене свідчення, одноголосно виставили мене як невиносного вампіра, людиноненависника і злобного й даремного напасника на невинних людей. Це було для мене настільки несподівано і так мене прибило, що я ходив як несамовитий, зовсім утратив священичу старатливість і все частіше почав на самоті прикладатися до скляниці, часом напиваючись і до нестями.

Отоді воно й сталося. Було то вночі, світив місяць, а я відчув таку тугу, що не міг усидіти вдома. Паньматка моя й служник спали, я тихцем викрався з хати, а що чинив так не раз, ганяючи вуличників та вечорничників, то ніхто за мною не похопився. Але цього разу я не думав про вечорничників, а вийшов на дорогу, що вела з села, — вона нерушно й безживне біліла переді мною. І раптом мені здалося: коли я завию на місяць, мені полегшає. І я завив. І мені справді полегшало. Тоді я подумав: коли побіжу по дорозі, з мене витруситься і хміль мій, і туга. І я побіг — туга моя й хміль справді витрушувалися з мене, ніби через сито. Я біг, вряди-годи підвиваючи, і сам не помітив, коли й руки торкнулися землі — біг на чотирьох. Біг, і тіло мені боліло, і хребет вигинався, але спинитися не міг і не вмів. Піт густо заливав мені

обличчя, а я все біг та й біг. Знав, що бігтиму доти, доки висітиме в небі цей нещадний провідник мій і чарівник — місяць, бо це з його волі повільно, болюче й неспинно забирала мене в свої чорні простори Прірва.

Якось я лежав після одного не вельми вдалого полювання, і мені так чудно стало на душі. Я почав згадувати рід свій: батьків, дідів і ще дальших пращурів, про яких збереглася у нашому роді пам’ять. Я думав про те, що моїх прямих родичів у минулому було багато. Але всі вони ведуть свій рід від одного. Очевидно, він жив хтозна-як давно, той перший чоловік на землі. (Я думав про це й бачив — сад, безліч розкиданих яблук, які сміються веселими боками). На нього було послано важезне прокляття, бо вигнано з жінкою із раю і проклято разом з дітьми й нащадками його. (Чи не відтоді ми полюбили вирощувати яблука, думав я. Ми любимо їхню блискучу шкірку і те, як прискають вони соком, коли кусаємо їх). Допомогла тому чоловікові покинути рай темна сила. Темна сила шукає чисті душі, бо злочинець хоче, щоб злочинний був цілий світ. (Я бачив подумки сад, повен розкішних запашних плодів. Любив восени рвати їх і складати у вистелені пахучим сіном бочки. І от що цікаво: я вибирав з-поміж них найліпше і не втримувався його вкусити). Переступ того чоловіка також був невеликий — з’їв яблуко: чи ж у яблуку тут суть? А може, вони просто захотіли позмагатися, темна і світла сила? Герці — розважлива справа, і їх часто влаштовують для втіхи або ж влаштовують, коли йдеться про честь. Отак воно й сталося. Чорна постать виїхала в поле на чорному коні. Була убрана у військові риштунки, біля коліна мала притручений спис, а в руці полискувала золота шаблюка. Супроти виступила біла постать, і вони почали зближатися, готуючись до герцю, тоді як перший чоловік у поті чола свого поганяв приручену худобину й орав переліг, щоб закласти ниву. Сипав із чола піт, з якого виростало жито, а може, й яблуні.

Той вигнаний чоловік, думав я, й досі живе. Але він розчинився і тисячах живих істот. Він дає покуштувати кожному яблуко й німо запитує: який у цьому гріх? Вчить нас здобувати хліб насущний в той

час, як на полі йде герць. То чудне змагання, бо не для того вони зійшлися, щоб вбивати один одного. Вони проходять один крізь одного, як проходить через тінь сонячна стяга. Тінь покриває світло, а світло гасить тінь: отак вони й приходять на землю: дні наші й ночі. Удень люди виношують світлі думки, а вночі — темні. Вдень вони каються, а вночі виходять на розбій. Вдень вони вирощують сади, а вночі крадуть яблука з чужого саду. А на полі все ще йде герць. Білий вершник іде наступом на чорного, а чорний на білого. І саме тому, що вони можуть вести отой бій, думаю я, й можливе стає: ми живемо.

Я не знаю, чи це добрі думки, що я думаю, чи погані. Але не забуваю й слів того Голосу, які недавно почув. Не забуваю тої розмови моєї й приречення: жити мені серед людей чи серед вовків? Ні, я хотів жити серед людей. Я хотів вийти з цього лісу у будь-який спосіб, адже покаятися зможу будь-коли. Хіба не дано нам цієї пільги: визнати, що ми жили погано, визнати, що ми засуджуємо своє погане, хіба не дано нам права очиститися? Тим самим також беремо участь у віковічному герці темного й світлого, з ночі ступаємо в день, а з дня у ніч. Суд має прийти по всьому. Тоді, коли зважиться здобуток наш: скільки в нас темного, а скільки світлого. Одні з нас приречені пропасти, а інші — знайти втіху. Але втіха оця буде не для нас. Втіху свою ми вселимо в синів і внуків наших, які, може, колись збагнуть, як вийти з цього проклятого кола.

А герць у полі триває. Чорний вершник знову мчить назустріч білому. Свистить повітря: чорний вершник метнув списа. Спис, однак, білого не поранив, пройшов крізь нього і, зробивши коло, повернувся до руки чорного. Чорний вершник з’єднався з світлим — ось він, символ ранку чи вечора. Ось що значать прості слова "дні минають". Бо вони й справді минають. Але там, у минулому, ми покидаємо себе, тобто діла наші, які мають прорости після нас...

Я лежав у своїй ямі, листя гріло мені боки, я приплющився, але не міг заснути: щось мене непокоїло й невдоволило. Думки не заспокоювали мене, а турбували, хоч і втома мене пойняла. Все навколо в сірі тони вбиралося, я сам був сірий, і сіро ставало в мене на душі. В

отвір ями вкочувалися каламутні сиві хвилі, я бачив крізь них драглисте тіло зорі, яка намагалася прислати мені хоч малий промінець. Але й вона напивалася сірого, блиск її тьмарився. І я збагнув: той час, який минув, відколи я переселився з теплого дому в цей ліс, можна відрахувати. Перше коло докрутилося, я знову входив в осінь, яка цього року впала на землю рано. Так, це була саме та пора, коли люди, впоравшись із літніми роботами, починають гуляти. Це була пора, коли я міг би серед тих гуляк вибрати того, кого міг би вважати за гіршого від себе. Хай одягне цю вовчу шкуру і поживе у цій холодній і вогкій ямі. Хай холодний вітер прокотиться крижаною хвилею через його мозок; хай голод пектиме щоденно йому нутро...

Я змерз од цих думок, і мені здубла на спині шкіра. Зупинився перед холодною, неозорою Прірвою, і вона дихнула на мене — мав туди ступити, вибору в мене не було.

Вже впали на землю перші морози, земля вкрилася подекуди снігом, посклилися тоненьким склом калюжі, ніби хотіли захиститися перед густою навалою зимового неба. Пролітали у повітрі сніжини, тривожив душу листок, якого не змогли зірвати осінні хлющі й вітри; безгоміння часом настає таке глибоке, що в ньому вмирає все і впокорюється. Часом я чую, як зітхає на повні груди ліс: сон поймає його; суха трава вже не радіє сонцю, котре має силу тільки на короткий час вирватися з полону хмар; позасинали й мурашники, вгамувавшись, — не метушаться вже клопітливо; повідлітали у вирій птахи і не будять мене ранками.

Я мчу через ліс без остороги, калюжки тріскаються в мене під ногами з тонким дзвоном. Біжу, щоб розігріти в собі кров, щоб позбутися своїх важких думок, щоб розігнати безгоміння й тишу — страшить мене заціпенілий спокій дерев. Тривожуся від того, що вже їде землею вершник, від крижаного дихання якого все німіє, а я ще й досі нічого для себе не вирішив. Коли ж посуне за тим вершником незчисленна юрба білих комонників, коли гостро й холодно засвітять їхні доспіхи, буде мені пізно зважуватися на чин, до якого все-таки готуюся. Отож я біг,

щоб втекти від самого себе, бо відчуваю себе ницим. Хотів утекти від болю й розпачу — голий я й незахищений.

Осінь кінчалася, єдина пора, коли я міг перекинути комусь своє прокляття. Коли ж я на це не зважуся, доведеться не раз і не два дивитися на безголосі герці дня і ночі, адже осінь відступає вже, переможена й розгромлена: земля вкрита листям, вітер посвистує в голих деревах, трава померла.

Я спинився на узліссі й задивився у бік містечка, відчуваючи, як колише мене смуток. Очі мої пропадали там, біля білих хат, біля парканів, де люди живуть і не здогадуються, що можна так мучитися, як мучусь я. Скільки разів я отак стояв, коли в місті веселилися, коли гупали бубни і грали музики, коли на вулиці висипав по-святковому одягнений люд, а я стояв завмерло і не міг рухнути жодним м’язом. Зараз я теж не можу рухнути жодним м’язом, сум мене з’їдає. Думаю про те, що в світі існує не лише біле й чорне, є іще третє, що зветься жалем людським. Є те, що зветься сутінками, які гасять кольори, — ось він, образ розтривоженого сумління. Я вступив сам у герць білого з чорним, але немає в мене сили, щоб перемогти. Немає сили — це значить покривати спалахи ненависті в собі смутком. Життя вимагає свого, воно примушує мене щось конечно вирішити, а я стою, завмерлий, у глибині душі прочуваючи, що цьогорічну гру таки програв. Знову треба буде мені пристосовуватися до лісового життя, і, хоч маю я в тому певний досвід, втіхи це мені не приносить. Не може розумна істота, думаю я, жити самотою. Навіть ченці, ті, що ненавидять цей світ і тікають од нього, навіть вони єднаються в монастирях. Отож кружляв я цілу осінь довкола міста, але ні на що так і не зважився.

Сьогодні я стою так перед містом востаннє. Смуток колише мене, а крижаний вітер гуляє в моєму нутрі. Ніхто не може мені нічого порадити, ніхто мене не втішить. Але знаю я й інше: в серці моїм тліє малий теплий вогник. Я не зміг його погасити, але саме в ньому моя надія. Отож повертаюся під незатишний покров лісу і мчу через нього, наче в мене є якась нагла потреба кудись вчасно прибігти. Але я знаю,

що біжу по колу. Вигадую для себе ту потребу, щоб не застоялася в мене кров. Біжу, щоб втекти од білої пустелі, яка наступає на мене зусібіч, але від неї все одно не втечу...

Он вона — пустеля. Нерушна площина снігу чи піску, в яку я потрапляю в снах чи тоді, коли несила мені стає жити так, як мушу. Пустеля ота не має країв, оточена звідусіль самим тільки небесним пругом. На ній ані горбка, ані стежок, ні доріг. Тут не живуть птахи, ані звірі, ані люди. Тут не. ненавидять і не люблять, тут не відчувають жаху й утіхи, болю й радості. Тут не припікає ані холод, ні спека. Немає вітру, але не росте й билина. Тут не світить сонце і не западає тьма. Тут ніхто не народжується і не вмирає. У цім вертепі не може жити тіло, але воно й не вмирає. Тут немає їжі, води й повітря, але тут їх і не потребують. Тут може мандрувати тільки кволенька думка, якою людина завжди хвалиться: думка про вічність. Тут можуть мандрувати кволенькі сподіванки, що ця пустеля не безмежна. Сюди посилають свої відчуття, побажання, прохання, надії тисячі людей, котрі сплять. Через це той край ущерть налитий шепотом. Безліч прохань і жадань, безліч молитов, безліч погуків тих, що волають у пустелі, безліч зневір та вір осідають на голе поле й упокорюються, їх багато, стільки, скільки живих душ живе у світі, і всі тут приміщуються. Бо не мають об’єму, міри, ваги і тіла. У цій великій порожнечі, яка вже тим пожадана, що вона є і що не карає і не задовольняє жодного з прохань, — вічна Надія наша. Бо все-таки вона може слухати — пустеля. Біла нерушна площина піску чи снігу, пристановище сліз людських, яких вона може увібрати без ліку. Пристановище всіх мудрих і немудрих слів, цільних і марнотних потягів, високих і низьких поривів. Я не відаю, що шукаю там і чому мені та й іншим, таким, як я, хочеться відкрити її для себе. Мабуть, чогось недостає нам, спрага палить нас, та спрага, яку водою не тамують. Я посилаю туди свої найсокровенніші думки, хоч знаю, що не буде звідти відгуку. Але я знаю, що пустеля їх прийме. Що вони з’єднаються з тисячами інших так само сокровенних думок, які, можливо, колись-таки сплетуть сітку, котра спуститься на землю, як ранковий туман, і благовістить тих, котрі не хочуть жити, як трава. Можливо, й це омана, можливо, й це тільки вигадка, але від такої думки мені легше стає

дихати. Саме тому я благословляю ту пустелю і дозволяю, щоб вона мене вабила.

Панотець роздивлявся свого співрозмовника з гострою цікавістю. Був одягнений у лахи, які колись, очевидно, складали пишний стрій; до грудей прикріплено суху весільну квітку, обличчя заросло, але негусто — чоловік був іще молодий. Сплутане волосся падало на лоба, гостро випиналися вилиці, а очі стали двома шматочками болю. Крізь лахи просвічувало сіре тіло, ноги босі й зашкарублі — панотець відчув, що його морозить.

Прибулець покірно стояв навколішках і тихо молився, втомився оповідати, і вони дозволили собі цю хвилину перепочинку. Землисті плями покривали обличчя прибульця, і панотцеві незвідь чому здалося, що цей молодик упізнав його, що він зараз скочить й учепиться йому в горлянку і панотець і не подумає оборонятися. Адже впізнав його відразу, як тільки той зайшов до храму.

"Чи це мені сниться, чи видиться", — подумав панотець, на хвилю приплющуючись, — дивно йому було. Дивно з того, що цей сповіданець, якого найменше сподівався він зустріти, прийшов і просить сповіді саме в нього.

Розплющився і знову дивився на освітлене кволим світлом свічок обличчя.

"Хіба ти не знав, що так станеться? — спитав себе. — Хіба не відав, що цієї зустрічі не уникнути".

Йому раптом здалося, що церква захиталася. Ніби хтось велетенський зняв із неї дах; панотець звів голову і побачив чисте, повне дрімливих зір спокійне небо.

Але це була тільки мить. Знову хитнувся світ, і підлога здригнулася під ногами, як днище човна. Здалося, що ця споруда й справді розсиплеться, поховавши навіки під своїми уламками і його, й цього чудного прибульця.

"Я давно чекаю на тебе, — подумав піп, не маючи сили відвести очей від прибульця, — але чи знаєш ти, кому сповідаєшся? Мабуть, знаєш, інакше чому так детально оповідаєш?"

Він зирнув на образ, що висів поруч. Маленький, худий, виснажений чоловік тягнув хреста, а навколо кипіла задоволена, жорстокосерда юрба. Поблискували запалені жадобою очі, почулися вигуки та кпини, почувся регіт — виснажений маленький чоловік позирав навкруги спокійно й печально. Він зирнув на панотця, і той затремтів, адже впізнав він того чоловічка, адже це він прийшов до нього на сповідь, адже це панотець поклав йому на плечі цього важкого дубового хреста. "Господи, господи, — замолився панотець, відчуваючи жах, що його пойняв, його — одного з тієї юрби, що жорстокосердо кипіла навколо цього малого й виснаженого, — хіба ж я з нього сміюся, хіба знущаюся?" Страх вчепився іржавими пазурами йому в серце. "Хіба ж я не каюся? — подумки запитав себе. — Але чому, чому цей малий і виснажений захотів, щоб відбулася ця чудна сповідь? Чому ти до мене прийшов, чоловіче?"

Я помітив дивну річ: чим далі, тим більше думаю я про того юнака, якому перекинув своє прокляття. Випадково заблуклий до церкви жебрак викликає в мені трем, хоч я твердо знаю: не може той до мене прийти. Одне те, що блукає він зараз по лісах у вовчій подобі, а друге: звідкіля йому знати, з якого я села і де поселився? Але все-таки відчуття його приходу буває в мені вельми гостре, воно спалахує химерним настроєм, і я тоді майже в переляк упадаю. Незмінно тягнуся по тому до заповітного штофика й ковтаю трунок, від якого таки м’якшає душа і починає утішно миготіти в очах. По тому й сни мої бувають гріховні, мене обступають чи й переслідують жінки, сідають мені на коліна й лоскочуться. Приходить дід із кобзою й весело грає, а ті безсоромні

жінки співають сороміцьких пісень. Це дивно мені, бо, відколи прийшов сюди, я сильно постарів тілом, отож не повинні б були навідувати мене такі сни. Я не можу їх прогнати з-перед очей, не можу взяти дрюка й виперти зі своєї хати тих принадних діптянок, не можу навіть розсердитися й накричати на них, бо після тієї історії з Ганною я заклявся не чинити ані над ким суду. Отож я не співаю разом з ними, але слухаю, я тільки ходжу по покої й ліплю по всіх кутках свічки, щоб не було в мене темно; хай вони собі співають і танцюють, хай бавляться: я їх не похваляю, ані ганю. Можливо, це чортяка все вичворяє, можливо, він теж присутній тут, перетворившись у лаву чи в рогача біля печі; мені ж здається, що все це мені привиджується з причини простішої: болить у мене серце. Однак я не полишаю думати й про Чорного Чоловіка: чи так уже він забув про мене? Але Чорний Чоловік мені ніколи не привиджується, хіба часом приходить до мене його Голос, той, котрий умів так розумно й переконливо нашіптувати мені, коли пробував я у Прірві. Тепер же той Голос приходить до мене не вві сні, а тоді, коли дуже мені самотньо й печально. Зрештою, наша балачка про одне і те ж і, хоч відбули ми їх кілька, розмовляли тими ж словами. При цьому рипали, відчиняючись і зачиняючись, двері у сіни, ніби той Голос став хлопчаком-неви-димцем і бавився отак.

— Ну, що, — запитав він, — вдається тобі нове життя?

Я мовчав, бо що міг відповісти, а коли кпить він із мене, то чим можу оборонитися?

— Даремно караєшся, — сказав Голос. — Коли людина грішна від природи, адже так учить ваша наука, чи треба супроти того боронитися? Чи треба ущемлювати себе, вигадувати тисячі заборон, які тільки більшу на землі ворожнечу сіють і ненависть?

Переді мною виникло обличчя того, про кого я найбільше думав останнім часом, того, перед ким був найбільше винуватий.

— Ти перед ним не винуватий, — сказав Голос. — Не зі своєї волі це вчинив, отже, й не винуватий.

— Є два шляхи, — сказав я, — вузький і широкий. Вузький веде до добра, а широкий — до зла. Шлях вузький — безславний і супротивний тобі, а шлях широкий — повний оманок і щастя. Кажуть, що людина вільна вибирати собі шлях, — чи так це? От я, до прикладу: обрав шлях вузький, а ноги мої мене привели на широкий. Ось я: згодився бути нечистим, але не відчуваю принад нечистості.

— Що значить нечистий? — спитав хлопчак-невидимець, гойднувши двері. — Навіщо намагатися бути чистим, коли цього у світі ніхто не здужав досягти?

— Щоб не мучитися, — сказав я.

— Навіщо ж мучитися, щоб не мучитися? — засміявся хлопчак. — Чудний ти, як дитина. Немає широкого чи вузького шляху, є тільки шлях. І все одним завершується. Боїшся смерті?

Чи боявся я смерті? Це не те, мигнула думка. Сумління — щось складніше за страх перед смертю. І шлях житейський таки не один, а є їх два. Бо навіть не в пам’яті у нащадках тут річ, а в тому, що сієш на землі. Яке зілля виросте, коли весь час щербиш душу, а перед смертю помічаєш, що в грудях лишився тільки нікчемний її уламок? Тоді просиш милосердя, б’єш лоба, вимолюєш прощення, а не думаєш, які плоди виросли з твого сімені. Переконуєш себе і світ: те лихе, що чинив, не з своєї волі вдіяне, що все лихочиння — тільки виконання обов’язку.

— Оце вже мудрість, — сказав Голос. — Коли переконаєш себе, що гріх — це добродійність, звільняєшся від мук сумління. Стаєш чистий і чесний. Одне тільки кажеш нерозумне: про плоди. Що ж воно таке: яблуко чи груша? Суниця чи малина?

Я здригнувся: надто дивною здалася мені його логіка. Але він мав рацію: той, у кого в грудях залишився тільки шматок, уламок душі, теж має право на втіху. Одначе я знаю інше: плоди після нас залишаються. Це не яблуко й не груша, не суниця й не малина, це дух животворчий. Навіть утіха, яка відвідує тих, хто не встояв, — це теж дух животворчий, це захисна реакція живої істоти перед болем, якого вона витримати не в силі.

— Втіха — це я, — сказав хлопець-невидимець, гойднувшись на дверях.

— Не будь такий упевнений, — мовив покірливо я. — Втіха — це переддень надії, а надія — це передумова, що сумління — не марна вигадка.

— А що таке сумління? — легковажно спитав той, хто погойдував двері.

— Це початок повернення, — сказав я.

— Повернення куди?

— До того, що не повинно в людині губитися, — сказав я.

— А це чи не та сама самовтіха? — хихикнув хлопчак.

— Це самовтіха, яка дозволяє цьому світу бути, — сказав я переконано. — Бути попри все.

Двері рипнули й зупинилися. Я побачив, що всі мої свічки догоряють. Нагар з них не знімали, і їхні вогники раптом стали вдвічі більші, ніж були.

Цілий день падав сніг. Спочатку спроквола, але далі все густіше й густіше. Небо перетворювалось у місиво білих цяток, що просівалися крізь велетенське сито; звідусіль напливав білий холод, було вогко і вільжно. Ліс ставав білою пустелею, де трохи розгублено стовбичили дерева. Стояла нерушна тиша, урочиста й ніби свята, а згори валило й валило; інколи здавалося, що сніг летить не згори на землю, а навпаки: там, над головою, відчувалася бездонна сіра прірва. Мене тягло в ту прірву, я був заполонений снігопадом, цією дивною тишею й непорушністю дерев. Кам’янів, відчуваючи, що навкруги все танцює й ворушиться. Бачив спіралі, які викреслювали сніжини, ніби писалася велика книга буття й небуття. По-своєму розумів той тайнопис, відгадував складну формулу неба і помалу прочитував її.

Над світом повільно ступав засніженими ратицями Козерог. Білі боки, худі й запалі, вилискували снігом, роги світилися крицею, а очі спалахували вогниками. Кожен його поступ — один день, а всіх він має зробити кроків тридцять. По тому ляже на лівий бік, бо й сонце тепер на лівому боці. Тоді я почую тихий жеркіт води, і з’явиться в небі Водолій. Я стежитиму вже за його поступом, і мені здаватиметься, що небо — це море. Вистежуватиму в тому морі блідих риб сумної долі моєї, і так триватиме доти, доки не прокинеться Баран, який провістить про звіра ярішого й могутнішого. Тоді побіжить через небо Бик, і все зрадіє, бо відчує могутню його силу, бо зможе помилуватися потужною грою його вигранених м’язів. Його гаряче дихання раптом напоїть небо й землю, сонце щедріше сипоне промінням, а на крайнебі заспівають свою пісню Близнята. Тепло й сухо стане на землі, бо подвоїться сила сонця. Світ чекатиме на Рака, який поволі поповзе на північ, витягуючи день. І день стане чистий і потужний, бо йому треба буде виконати багато роботи, бо йому треба буде родити й пеленати, поїти світ молоком. Бо він має перетворити в зерно квіти, вмістивши у кожну зернину часточку духу животворящого. Йому, зрештою, треба буде зустріти Лева, який благословить його роботу і віддасть землі силу свою й могутність. Сонце почне щорічну гру з царем звірів, а потому вони полюбляться: Лев і Сонце народять Діву, якій суджено залишатися Дівою цілий вік — це її доля така!

Але я чекатиму не її, щедру утішницю і м’яку добротворительку, я чекатиму віщого моменту, коли переді мною розхилиться небо, коли побачу те, що маю, — Ваги сколихнуть світ і на них треба буде покласти вивірчі шальки. По тому маю вирішити: чи побачу знову сумні очі Ведмедюка, мого хворого брата, чи повернуся у світ людей.

Я сиджу серед густого снігопаду, і мені боляче йти через Прірву, адже не бачу я дороги. Ні дороги, ні стежки, а самі манівці, отож я весь час боюся, що зірвусь і полечу у безконечне небо, а мені так ще хочеться пожити на землі і так хочеться не згубити того, чого людина в цьому світі, в якій би вона шкурі не жила, таки губити не повинна.

Вночі я почув вовче виття, і мені болісно заскімлило серце. Сон швидко покидав мозок, мені напружилося тіло, а серце запрацювало чітко й весело. Підхопився на рівні і якийсь мент прислухався. В отвір ями вливався холодний дух хурделиці й засипав раптом мені очі гострим піском снігу. Все єство зібралось в один напружений клубок; відчував, як вимивається з мене тверезий глузд і як заливається мозок чимось червоним. У тілі, ніби потужне джерело, забила нова сила, отож без вагань я вистрибнув із ями, і саме в цей мент повз мене промчав вовк, від якого війнуло гострим, різким духом. Цей дух напрочуд схвилював мене, і я, впавши в його слід, погнав за ним. Завивала в деревах хурделиця, розкидала вихори й метала гострими голками; вітер шарпав голе віття, хапався за верхівки, розхитуючи їх, все повилося білою габою, десь поодалік тоскно порипувало зламане дерево. Все це підносило мене, мозок наливався хмелем — я вже не належав собі. Чув попереду запах побратима, що йшов переді мною голінним скоком, метелиця грайливо наскакувала на нас або ж мчала з нами наввипередки — ми мали силу з нею позмагатися. Ліс уже не був нерушний, а танцював в одному ритмі з віхолою та нами, мені здавалося, що дерева підстрибували, як старі діди, і, як старі діди руками, змахували гіллям. Я відчув, що мене хтось обганяє, — поруч пішла, вихекуючи повітря, велика молода вовчиця. Я повернувся до неї — запах її був м’який, теплий, молочний, так само колись пахла мені дівчина, до якої я кілька разів завітав у вишневий садок. Але мені було

не до спогадів. Спогади й роздуми я собі дозволяв тільки в хвилини дозвілля — зараз я жив... Ми побігли до узлісся, саме те, де не раз я зупинявся, дивлячись на місто, і де впритул підступала до дерев дорога; нас було вже семеро, і ми нашвидку обнюхали одне одного. Знову спалахнула в мені радість — те, що з'єднувало нас у цій тьмі, — за хвилю ми помчали в роз'ятрену веремію ночі, щоб ущерть насолодитися нею, спільністю нашою, а коли трапиться, й полюванням. Дивна думка посіла мене під той час: а що, коли всі вони, як я? Що, коли це не просто звірі, які мусять жити так, як їм заповіджено за природою їхньою, а в кожного тліє живий людський мозок? І видалося мені, що на мені немає ніякої вовчої шкури, що я звичайна людина, а ці вовки — мої товариші. Може, ми мандрівники, але скоріше розбійники, котрі живляться чужою кривавицею. Може, я й справді поблизу свого містечка, а може, мандрую невідомими землями? Але це були благісні думки, адже є те, що є: сніг, ліс, вовча зграя, вовчиця, яка заправляє нами; є наше збудження, передчуття поживи, наша, зрештою, спільнота, є здоровенний сірий самець, котрий тулиться до самиці, — це за ним я побіг, вистрибнувши з ями. Коли хто наближався до вовчиці, самець грізно ошкірювався. Я відчув неприязнь до цього здорованя, а водночас мене до нього й вабило — не мені з ним ставати на прю. Але не втримався, щоб гостро на нього не позирнути, тоді сталося несподіване: вовк зробив величезний стрибок, вдарив мене лапами, і я кумельгом покотився по снігу. Він знову прискочив до мене, ніби бавився, й боляче мене вкусив, насівши зверху важезною тушею. Я рвонувся щосили, пустивши в діло й власні зуби, і ледве спромігся відскочити. Вовчиця гаркнула, і вовк покірно від мене відійшов. Зграя вже гуртувалася довкола вовчиці, вона зирнула на мене, і я помітив у її очах глузливий полиск. Стрибнула вперед, ведучи тічку, і я, переможений, покірно прилаштувався ззаду. Зірвалася густа хмара сніговиці, яка покрила нас, і ми помчали навздогінці із нею. Я ж відчув лють: раптовий біль чи осолода знову піднесли мене; мені здавалося, що очі мої палають червоним вогнем, і коли б хто захотів під цю хвилю змагатися зі мною, плохим би я вже не був. Але, попри те, я йшов останній у вовчій тічці — ось вона була, реальна правда. Однак і я, успосліджений, бажав перемоги, чину навального, гострого, хотів кинутись у гаряче полювання, у вир

навіженої боротьби, бо вже увіч собі не належав. Відчув усю розкіш моменту, коли ти молодий, маєш потужне тіло, коли здатний позмагатися з хурделицею, коли вона не може загнати тебе в теплу криївку, коли в грудях, як клубінь, — гаряче відчуття волі, сили і коли твердо знаєш, що ця ніч так просто не кінчиться: вийшли ми всі семеро у неї не для того, щоб розім’яти м’язи...

Зараз мені важко згадувати це почуття, бо це був один із тих ментів, коли я, здавалося, цілком пристосувався до свого життя і коли воно вже не стільки мене гнітило, як давало радість, бо так і треба за природою, їх за час перебування в лісі, скажу відверто, було немало, і годі про всі розповісти, досить того, про що кажу...

Отож ми бігли густою, сірою, навальною масою, котилися, начебто хтось жбурнув нами у цю розхристану ніч, хурделиця мчала з нами поруч, а коли їй хотілося побешкетувати, забігала наперед, розверталася й плювала нам у вічі такими скаженими вихорами, що ми на хвилю сліпли. Ми, здається, оббігли місто довкруж, хотіли продивитися, чи не можна якось у нього пролізти, ми дихали солодкими запахами, що витікали звідтіль і дрочили наш нюх, ми висліджували, примірялися, щось хотіли вчинити, але не знали що. Можливо, чекали щасливої нагоди, а може, вони, вовки, знали ліпше своє ремесло, як я.

Хурделиця почала втишуватися, і вовча зграя пішла розважніше. Попереду поколихувала тілом вовчиця, за нею йшов велетень-сіроманець, а по тому всі ми. Я вже не був останній, бо за мною ступав старий вовк, який накривав наші сліди широкими лапами. Всі стали обережні й насторожені, ми покинули узлісся й виходили до засипаної густими кущаками улоговини. Саме тут проходила дорога, і ми почали нюшити повітря. Сніг іще пролітав, ніч була м’яка, оксамитна, все навколо гарно припушилося, хуга ще не намела стільки, щоб важко було йти, ми помаленьку просувалися вперед: дорога надила нас солодким запахом соломи, кінських кізяків та поту — певне, недавно хтось тут проїжджав.

Зрештою з’явився й той, на кого ми сподівалися. З темряви виринув віз, запряжений на два коня, а на сидінні вивищувався, скоцюрбившись, чолов’яга. Я побачив, як вискакують один за одним з-за кущів мої побратими, як стрепенувся на возі дядько, вдарив пугою, захропли коні — починалася гонитва. Тільки тепер я збагнув, що вовки зважилися напасти на людину, і раптом прикипів до землі. Між мною та вовками ніби виросла прозора й непрохідна стіна, в цій ночі я перетворився раптом на самотню, биту тугою і знесилену істоту. Хай вона належить цій ночі, цьому снігові й цьому лісу, хай вона зараз голодна і хай живе тим, що внадилася до людських хлівів і тягає звідтіля живність, хай живе випадковими ловами — зайця зустріне чи кволого птаха, хворого оленя чи лося, нічого це не значить, порівняно з тим, що відбувається зараз. Отож стояв я й дивився закам’янілим поглядом — переді мною лежала біла пустеля. Не було вже в мене люті, не було хмільної радості — того, що погнало з’єднатися із вовками. Я подумав: так було й так буде, пристрасті живого світу вимірюються голосом шлунка, не раз цей голос — як сурма, котра кличе до бою. Не раз і я піддавався поклику тієї сурми, бо й не можна інакше, але цього разу незвідана сила прикувала мене до землі, і я залишився байдужий до її гасла. Я перетворивсь у кущ отут, на галяві, серед нерушних, засипаних снігом горбків, і втратив раптом нюх — запахи, які хвилювали мене, вмерли. Я втратив і слух: не доходило до мене іржання коней, гарчання, крику людини, хоч я знав: не зумів той дядько втекти. Там, за викрутом дороги, вже відбувалася кривава тризна, але я думав про те з дивним отупінням, мої чуття позамерзали, змерзся й розум. Удалині блимали поодинокі вогники міста; ліс ззаду дихнув на мене холодною хвилею, ніби кликав повернутися: відійди від цього проклятого місця, відійди! Дивився перед собою, все ще закутий несподіваною неміччю; ті, до кого я уподібнююся, чинять своє діло за природою своєю, але не за моєю. Можливо, вони щасливі з того, що все в їхньому світі напрочуд спрощене і що пізнали вони тільки це: поклик і рух. Гірше тим, у кого голова наповнюється мислями, а груди — сумнівами; гірше тому, перед ким постійно миготять Ваги в небі. Гірше тому, хто поставив для себе й світу цілий ряд стримувальних загорож і мечеться серед них, як у пастці, — має він над тими несвідомими одну перевагу. Саме в той момент, коли всі

божеволіють і кидаються в нестримному гоні, щоб когось роздерти, він, хоч має такий же неситий шлунок, раптом зупиняється, і в оці його спалахує свята сльоза. Ота мала крапля вологи — провісник вічного, що не може не відчувати душа: ось що значить бути на землі істотою, до бога уподібненою...

Там, за закрутом дороги, вже затихли звуки боротьби — все було скінчено. Я знову здобувся на нюх — заграв у ніздрях запах крові, і я почув, як задоволене жирують вовки. Я знову закам’янів, з острахом прислуховуючись до скімливого болю, що торгав моє серце, — очі мої пеленою запливли.

Хто зна, скільки б простояв я на тій галявині, коли б не сталося несподіване. В голові у мене запаморочилося, і я побачив з того боку, де ліс, білі тисові ворота. Вони різко розчинилися, і з них валом повалили чорні тварини і птахи. Я різко повернувся в той бік, відчуваючи, як страх залоскотав мені кінцівки ніг. Здалося, вся ця потолоч має людські обличчя. Я навіть упізнавав їх, колишніх моїх знайомих, людей міста, в якому жив. Я почув свист, ніби позакладали вони в роти пальці й засвистіли.

"Гутюга, гутюга", — почув я над собою крики і вже побачив юрбу, що бігла на мене з вилами, списами та шаблюками. З наставленими у мій бік мушкетами і з лискучими сокирами у руках. Я зирнув на небо: хмари низько котилися над землею, вагітні тривогою й погрозою. Я позадкував, ошкірюючись на це видіння і намагаючись струснути з себе млість, якою був битий оце зараз. Кров поступово запалювалась у жилах, оживав і мозок. Але бігти я не мав сили.

Тоді плеснув наді мною, наче удар блискавиці, канчук — я побачив, що до мене біжить Чорний Чоловік. Ніколи раніше не бачив я його таким сердитим — обличчя пашіло гнівом та люттю. Чолов’яга хльоскав у повітрі канчуком, і я раптом подумав, що він зараз розтопче мене. Розчавить, як чавимо мурашку чи гусеницю, що потрапляє випадково нам під підошву, адже порівняно з ним не більший я був. Не більший

нікчемного жучка, що біжить, а насправді ледве пересувається, і не сильніший.

Нараз мене обпік лютий удар. Я підскочив од болю, від якого все спалахнуло в мене всередині, тоді новий, ще пекучіший удар упав мені на спину, випікаючи на ній тавро. І я завив, безсилий витримати цю муку. Вив, зводячи до неба писок, — мені кришилися на голову зірки. Хмари повивали мій мозок, і я вже нічого не бачив у багнистому мороці, в який потрапив. Сльози котилися з очей, я знав: ще кілька ударів — і я не витримаю, впаду у чорну прірву неба і навіки там зникну.

І на мене втретє впав вогняний пас. Я скорчився на землі, безсило гребучи сніг, вив туди, у сніг, у нутро земне — не хотів і не міг піддаватися ударам, які гнали мене за викрут дороги. Але мій кат був немилосердний, новий удар був ще пекучіший. Я перекотився через спину, а тоді сталося несподіване — я раптом кинувся на Чорного Чоловіка. Стрибнув на нього, вклавши у цей стрибок рештки своєї сили — хотів увіп’ястися йому в ногу вище чобота. Але пролетів крізь нього, прорвавши його плоть, як стару ганчірку, і впав по той бік, уже в лісі. Тоді вдарив у ноги, бо це єдине було, що міг. Хотів сховатись у своїй ямі і хоч так знайти спокій та мир. Прагнув зализати свої рани і хоч якось зібратися з думками...

Через кілька днів чи в помсту за чоловіка, загризеного вовками на дорозі, чи просто з мисливського заповзяття, наш сотник улаштував великі вовчі лови. Ще там, на волі, мені самому доводилося кілька разів брати участь у полюванні, отож, коли уздрів здаля двох об’їздчиків, які їхали на конях лісом, миттю зметикував, про що йдеться. Вітер дув об’їздчикам в обличчя, і я безшелесне рушив за ними слідом — все в мені наструнчилося й насталилося — надходила небезпека справжня. Об’їздчики вряди-годи злазили з коней, розглядали вовчі сліди і тихо поміж себе перемовлялися. Я пізнав їх обох, бо й того разу, коли ходив з сотником на полювання, вони так само винюхували здобич. Об’їздчики були поміж себе напрочуд схожі, однаково круглолиці й однаково вусаті, та й не дивно — були це близнюки Семенченки. Вони

приострожили коней, і я подався слідом прудкіше. Вони поїхали через горба, що вивишався над лісом і був майже голий, коли не рахувати низьких ліщинових кущів. Я знав, що їх вигнало на той горб — хотіли розгледітися, де ліпше ставити ловчі сіті. Я на горб за ними не пішов, а рушив у лівий бік: коли повертатимуться, вітер дутиме їм у спини — коні не вловлять мій запах. Але з визору губити їх я не хотів, тому подався ближче до дороги — мали невзабарі туди виїхати. Я подумав: люди елементарні в своїх ловецьких навичках і тільки цілковита безрозсудність звірів дає змогу їм їх долати. А ще я подумав, що це вперше мені доведеться вступити у змаганця із тими, кого нещодавно звав своїми сусідами.

Я насторожився: почувся кінський тупіт. На дорогу вискочив один із об’їждчиків, другий, певне, залишився чатувати у лісі. З-під копит коня виривався сніг, об’їждчик мчав, аж до гриви притулився. Він вискочив із лісу і подавсь чимдуж дорогою через поле. Я зупинився на узліссі, вершник сидів на коні гарно — стрімко летів над дорогою, знімаючи за собою вихори пороші. На півдорозі між лісом та містечком раптом зупинився й приклав до вуст рога. Хрипко й виразно пролунав ловецький клич, і я побачив, як там, біля міських парканів, заворушилася людська юрба. Подав сигнал ловчий, люди скакували на коней і сідали в сани. Я стояв спокійно, виструнчений, і незмигно на все те дивився. Ось воно, подумав я, здійснення мого напівсонного мариська, коли ті, котрих я любив, позакладали в роти пальці й засвистіли, ще хвиля — й закричать вони навісне: "Гутюга!"

Зирнув на небо: як і вночі, хмари низько котилися над головою, були вагітні тривогою й погрозою. Від містечка виразно почувся собачий гавкіт: пси мчали побіч вершників і санників — їм було радісно від того, що рушили на ловитву. Я мимовільно позадкував, ошкірюючись, але це був страх безрозсудний — в глибині нутра залишався спокійний. Сани й вершники на всю силу мчали дорогою, посеред шляху чекав їх один із Семенченків. Але не дочекався, доки мисливці порівняються з ним, розвернув коня й подався до лісу просто туди, де стояв я.

У мене ще був час. Я знав, що людям, перш ніж почати справжні лови, треба порозставляти тенета. Засадники й запутники мають позаймати свої місця, об’їждчики розставлять заправників, які стануть по боках од тенет. Розставлять і кричан по боках од заправників.

Поки все це чинилося б, я міг би знайти в лісі вовчу зграю і преспокійно вивести її з небезпечного місця. Але я цього не зробив, хоч тоді перестав би бути самітником, тобто став би на чийсь бік. Не раз я ставав на бік тих, хто влаштовує лови, але тепер ролі помінялися. Тепер не був я серед ловців, але й не хотів ставати посібником тих, супроти яких вони вибрались у ліс. Хотів бути осторонь, тільки стежити за дійством: чин аж нітрохи не безпечний, тим більше що з мисливцями були собаки. Але не міг я й покинути все напризволяще, хоч це було б і найрозумніше, — щось мене до всього цього приваблювало, і то був не азарт, а скоріше смуток. Смуток од того, що все воно в світі існує: оце змагання, лови й боротьба, коли забувають про милосердя. Смуток від того, що в одних це викликає ловецький захват, а іншим приносить смерть.

Я подався туди, де, на мою думку, було безпечно, але можна бачити й чути, що відбувається в лісі, тобто на горб, на який нещодавно вискакували об’їждчики. Сніг тут був розбитий кінськими копитами, і я міг не боятися, що залишу сліди. Я заліз у ліщиновий кущ і прислухався: ліс уже починав наповнюватися звуками: розвішували тенета і розставляли заправників та кричан. Вряди-годи перегукувалися об’їждчики — вовки не могли не чути цього гомону. Але вони були дурні і сподівалися на свої ноги й силу, отож позавмирали по своїх криївках.

Зрештою в лісі зависла тиша. Я знав, що ця тиша облудна: тенета розставлено, а люди непорушне позавмирали, чекаючи гасла. Ось вона, ця жахнюча мить, яка віщує, що зараз має пролитися кров. Навіть пси розуміють, що тепер не час гавкати. Сторожко позавмирали, бо й вони відчули урочу хвилю цього моменту. Стоять, наставивши м’язи, й очі їхні палахкотять. Мені раптом захотілося зірватися на рівні й помчати світ за очі, не розбираючи дороги, щоб залишити позаду оцю страшну тишу.

І тиша вибухає. Трублять у роги ловчі. Мені здається, що я бачу їхні обличчя, роздуті щоки й вибалушені очі. Вони трублять так, ніби хочуть видути з себе весь дух. З одного і з другого боку озиваються кричани, тріскотять тріскавки, б’ють у барабани, стріляють з рушниць та пістолів. Цей галас зумисний, він уже не такий для мене страшний, як тиша передоцім, але і в мене від нього спалахує страх. Кричани галасують. Уявляю, як ідуть вони лавою, рівняючись, там, далі — інші кричани, і коли до них доходять перші, лава змішується. Вони здіймають все більше й більше лементу, і це має вовків зняти з їхніх логовищ. Коли б вони були розумні, кинулися б просто на них, цих відчайдушних кричан, адже серед них тільки в декого є мушкет та пістоль — кричани тоді б у паніці розбіглися, покидавши тріскавки й барабани. Але вовки нерозумні, отож кричани сміливо б’ють у барабани і аж голоси зривають, так стараються. Дурні вовки від них тікають. Вискакують із логовищ один за одним і шалено скачуть. Біжать і риють сніг, грузнучи в кучугурах, і вже починають відчувати жах. А кричани йдуть услід і лементують. Кричани сміливі через те, що вчиняють такий шарварок, — вони вже не йдуть, а біжать. В них перекошені від захвату обличчя, хоч у руках майже немає зброї. Вовки ж біжать туди, де тихо. Де розставлено тенета і де наставили й приготували зброю засадники. Пси у гонитві участі не беруть, їх пущено по той бік тенет, і вони мають відлякувати тих, хто хотів би тенета перескочити.

Я заплющую очі: печаль стукає мені в душу. Велика й сіра, як цей день і як хмари, котрі котяться над головою. Бо я уявляю все, що відбудеться. Вовки біжать уздовж розставлених тенет, а по другий бік сіток мчать, шалено гавкаючи, пси. Вони сміливі, бо відчувають безпомічність своїх ворогів. Кілька вовків не витримують і кидаються в сіті, б’ючись у них, гризуть їх зубами, але це вже істоти безумні — їх поборов власний жах. Саме тому до них сміливо біжать засадники і пришпилюють їх до землі великими рогачами, ніби надягають на них дерев’яні ошийники. Вовки борсаються, скільки змога, а за сіткою, люто розбризкуючи піну, шаленіють розстервлені собаки. Зловленого вовка б’ють дубиною по голові, а коли він відкидає лапи, натягають ошийника із ланцюгом, а писок загнуздують, їх зумисно не вбивають, бо хочуть

привести в місто живими, щоб похизуватися перед іншими власною силою. Але їх заб’ють все одно, зате шкура полонених вовків залишиться чиста й не подірявлена шротом чи кулею.

Я розплющуюся, внизу ще тривають лови. Там кричать, тупотять, гавкають пси, чути постріли і скімлит поранених звірів. У повітрі пахне порохом, кров’ю й потом сотень збуджених і через це впрілих істот. Я вилажу з куща, тіло мені заціпеніло. Але це, здається, й було моєю помилкою: мене раптом уздрів величезний псище, який саме вискочив на рівне. Першим моїм порухом було тікати, але я завмерло стояв і дивився. Пес мчав до мене розшалілий і розпалений, моторно вергав ногами сніг, отож і кинувся на мене з розгону, з усією ярістю, на яку був здатний. Я вчасно відскочив, але його зуби встигли куснути мене. Гостро заболіло, і од цього оскаженів і я. Ми рвонулися один на одного, сплівшись у гаркітливий, розлючений клубок. Кусав я, і кусали мене. Але доля цього разу мені посприяла. Я побачив перед собою горлянку пса, коли той перекинувся від дужого удару, і за мить увіп’явся в неї. Пес не встиг і завискотіти — червона, аж чорна, кров бухнула йому з горла, заливаючи білий сніг. Я відскочив і раптом побачив, що очі в пса зовсім такі, як ті кінські, що колись мене вразили. Здавалося, в останню мить він упізнав мене, бо щось неймовірне й зачудоване мигнуло в його погляді — я упізнав його також. Цей пес був мій, саме той, з яким колись рушав я залюбки на лови і який завжди мені допомагав.

Отоді я й побіг, безтямно й безрозсудно — світ за очі. Не був уже розумною істотою, а тільки битою власним жахом твариною. Мчав, скільки було сили, і вже байдужісінько було: вирвуся я на волю чи наздожене мене гостра куля. У вухах свистіло повітря, а очі мої не бачили. Бита власним жахом тварина мчала у безвість, і їй здавалося, що ніколи вона не спиниться. Не витримає цього гону, і серце її розірветься, адже відчай — це сліпий біг у Прірву, якій немає ані межі, ані краю.

КАЯТТЯ

Козерог утомився й ліг на правий бік, а я пройшов мимо, відчуваючи, як зимно віє від його засніженої вовни. Назустріч мені виступив Водолій і плеснув крижаним струменем води. Я пройшов повз нього із заплющеними очима, а коли розплющився, то побачив почервонілі очі Бика, який ступив насупроти, виставляючи гострі, як ножі, роги. Я витерпів біль од цих рогів, бо не хотів і біля нього затримуватися. Поспішав назустріч Близнюкам — хотів вислухати їхню солодку пісню. Навколо буяла весна, і Близнюки співали їй похвалу.

В небі танцювали квіти (а може, це кольорові стьожки снів моїх), і я хотів стати їхньою тінню. Але вони злякано стуляли пелюстки, коли моя тінь проходила повз них, затихав спів і не грали музики. Я ж ішов темною тінню, і мені стало соромно, що я таки тінь. Що я комусь приношу неспокій — не для того я прийшов у ваше царство, квіти! Співайте і не бійтеся мене, сказав я, і на те моє слово знову заспівали Близнюки.

Я йшов білим світом і раптом злякався: на мене дивився Рак. Мав колючі оченята і свердлував мене ними, аж забув тягти на північ срібну нитку дня. Червонів спересердя, і я покірливо перед ним схилив голову. Просив, щоб не сердився він на мене, бо я з тих, хто достойний співчуття. З тих, хто просить у світі ласки, бо тяжко й сумно йому живеться. Але він не захотів поставитися до мене милосердно, а закляцав клешнями, як ножицями.

Переді мною вилася срібна стрічка, така вузька, що я не відав, чи зможу на ній утриматися. Але й по ній мусив ступати, бо так було мені призначено.

— Вітаю тебе, Леве, — сказав, ступаючи назустріч царю звірів. — Не дивися на мене так осудливо, ти могутній, а в мені тієї сили дрібка. Тільки й можу, що виживати в цьому світі — сам знаєш, як нелегко мені йти!..

Запахло осінню. Я розплющив очі, запахло мені грибами й листяним тліном. Виліз зі своєї нори й роздивився навдокіл. За цей час я змінився. Шерстина пообвалювалася з боків, і я був вислаблий. Останнім часом погано харчувався, і все через оту благість свою. Тупо набивав шлунок тим, що доля послала, бо прагнув тільки одного — дочекатися осені. Було ще тепло, і листя тільки ледь-ледь пожовкло, але я вже вловлював сумовиті струмені, які різали повітря, як ріже його промінь. Ішов через ліс, опустивши низько голову, і вдихав печальний запах землі. Коли ж звів очі до неба, побачив Діву, котра сиділа на троні з сухого бадилляччя. Вона вкрила ноги купчастою хмарою і плела дивне прядиво. Мигали в її тонких синюватих пальцях шпиці, снувалася нитка — Діва сплітала сиву кужіль хмар. Пускала їх у небо, і вони неквапно пливли, такі чудні й такі зажурені. Діва дивилася, як зникають вони з окоєму, і її синюваті пальці безтямно рвали пряжу. Вже не стало в неї пряжі, і вона здивувалася. Хотіла звестися, але не мала сили. Тоді вітер війнув на неї, і її пишне волосся впало їй на очі. І вона ще більше здивувалася, адже у косах її було більше срібного, як чорного. Тоді вона почала смикати сиві волосини й дмухала на них, посилаючи плавом над землею. І застигле та сумне стало від тієї гри її обличчя, тільки очі палали темним пломенем — в них жила жіноча туга за втраченою молодістю й красою.

Я поспівчував їй, хоч що їй до мого співчуття. Втішав її, хоч був для неї непомітною кузькою на лиці земнім. Розумів її, хоч від мого розуміння нічого у світі не змінювалося. Отак я і йшов до того моменту, коли знову мав уздріти Ваги. Отакий був я, сумний і пригнічений. Переходив через дні й місяці, як темна тінь, і ніхто із світу живих та неживих мені не всміхнувся.

Діва вже зовсім сива була, а чудове її обличчя старіло на очах. Волосся все ще сиво злітало з пальців, але не для того, щоб летіти в простір — Діва закручувала сама себе у срібний кокон. Вона так і зникла з моїх очей, не встигши до решти постаріти — розчинилась у блакитному небі, як біла хмара.

Тоді я збагнув, що можу зупинитися. Можу проміряти хоч подумки ту дорогу, яку пройшов. Минуло два роки, відколи одяг на себе вовчу шкуру. Два роки жив не людським, а вовчим життям. Знав, що далі тривати так не може: третій-бо рік вирішальний. Два роки мав я право сумніватися і боротися з самим собою: на третій рік я маю щось вирішити. Ось вона осінь, коли мені дано змінити долю свою, ось вона пора, коли люди гуляють і про осторогу забувають, як сказав мені Чорний Чоловік. Коли ж не перекину я комусь шкури своєї цієї осені, доведеться прожити у вовчій подобі вже сім років. Тільки на сьому осінь знову мені буде дано право вибирати — так сповістив мені Чорний Чоловік. Коли ж і тоді я нічого не вдію, доведеться чекати наступної нагоди вже двадцять і один рік. Все більший і більший відводиться час, сказав мені Чорний Чоловік, для самопокути, все далі відходитиму я від світу людей. Коли ж не вирішу нічого за двадцять і один рік, мозок мій навіки погасне, і мені буде вділено прожити стільки, як живуть на білому світі звичайні вовки...

Ось яку науку пізнав я, коли переходив через небо і коли зустрічався з Чорним Чоловіком. Ось що вислухав я, коли мені шепотів на вухо свою проповідь Голос — нелегко мені було. Нелегко мені й зараз, коли стою в посмутнілому лісі і вдихаю в себе запахи осені, коли земля починає наливатися холодом, і коли, прокинувшись уранці, раптово чуєш у небі крик. Печальний горловий крик, ніби хтось плаче за тим, чого не повернеш. Мені в такі хвилі треба немало сили, щоб отямитися й тверезо сказати собі: "Ні, це не плач, а летять у вирій сірі журавлі".

"Як я стомився", — подумав панотець, приплющившись.

Він сидів на приступці перед вівтарем, хоч йому вже давно хотілося повернутися додому і відчути хоч якийсь спокій. Подумалося, що зараз, після їхньої зустрічі й розмови (здається, він упізнав, хто я такий, подумав панотець), уже заживе розміренішим життям, яким живуть усі; що ті жахливі вечори з жалкими страхами закінчаться, бо, здається, прибульця сам бог до нього послав. Панотець думав: це ж так просто, він оповідає мені свою історію, а я маю змогу розповісти йому свою; він

прийшов до мене висповідатися, а я хочу по-своєму висповідатися перед ним.

Церква топилась у півсутіні, горіло кілька свічок, а вони сиділи біля них, повпускавши голови, — кожен думав про своє. Панотець позирав на двері, борючись із спокусою втекти і другою спокусою: признатися прибульцеві, хто він такий. Але ковтнув згірклу слину і покірливо згодився, що поки що не вчинить ані те, ні інше. Добре було б зараз підкріпитися чарчиною, але й цього не міг собі дозволити. Ще йому хотілося встати, підійти до вкляклого прибульця і торкнутися його пучкою, ніби благословляючи — чи не сон це у нього часом. Дивно було йому пробувати в нічному храмі, адже вночі той живе зовсім іншим життям. Оця темінь з півсутінню, химерний блискіт образів, оце безгомінне горіння свічок. Здавалося, звідусіль дивляться пильні очі, а в покритих густою пітьмою кутках щось ворушиться. Панотець здригнувся, йому захотілося присунутися ближче до змореного не менше, як він, юнака, щоб не так відчувалися темінь і оця самота. Придивився до нього (вже вкотре?): лице зі слідами голоду, на лоб спадає сплутане волосся, в якому помітив дві срібні волосинки, очі приплющені — прибулець перепочивав після розповіді. "Ну що я тобі скажу, — подумав панотець, — що можу сказати? Скажу: вийди, хлопче, в ніч, знайди доброго кия й повернися назад. Учинити суд над тим, хто заслужив кари, — оце й буде тобі розгрішення".

Все навкруги захиталося, ніби він справді випив чарку, в голові запаморочилося. Щось хотілося згадати, далеке й забуте, але, що? Ага, думав він про вечір, один із тих численних вечорів, які несила було витримати. Тоді він пив. Відчайно й довго, і не міг сп’яніти. Але ні! Навіщо про це згадувати? Навіщо згадувати про те, що з ним у котрийсь раз порозмовляв Голос, як завжди, трохи з нього глумлячись, а насамкінець спитав: "А коли б прийшов той, про кого ти думаєш, як подивишся йому в очі?"

"От він і прийшов, — подумав панотець. — І я маю змогу зирнути йому в очі".

Він сціпив пальці рук і прислухався. У кутках щось шаруділо, ніби вовтузилося й ніби зітхало. Дивилися на нього звідусіль образи, так дивно вони оживали в сутіні.

"Не раз я тішив себе, — думав панотець, — що гріх мій, може, й не такий великий. Адже живуть люди, які цілий вік купались у людській крівці і які вчинили страшні злочини. Живуть на світі кати — що чиниться в душах їхніх? Що думають вони вночі, а що перед смертю?.. Ні, не тіш себе, що в світі є гірші за тебе, — марна то втіха. Не втішай себе, що в світі є чорніші, — не вилікує вона тебе. Спробуй пережити таку ось, як це, ніч і спробуй із неї вийти".

Прибулець все так само незворушно сидів перед ним, не розплющуючи очей. Похитувавсь у сонливих хвилях, ніби й справді задрімав. З рота йому із присвистом виривалося повітря, і панотець дивився на нього з таким співчуттям, з яким дивиться батько на свою важко хвору дитину.

"Хто побудував собі дім на піску, — прошепотів він, — той безрозсудний. Піде дощ, розіллються ріки, подують вітри — і він упаде, дім той, а стін не звести. Це я, той, сину, хто побудував собі дім на піску... Світильник для тіла, — шепотів він далі так тихо, щоб не розбудити заснулого, — око твоє. Отож коли око твоє буде чисте, то і все тіло залишиться світле, коли ж око твоє споганиться, то й тіло потемніє. Це я, сину мій, той, у кого споганилося око".

Йому раптом здалося, що не переживе цієї ночі, їх буває, таких, як оця, в житті небагато, та й не кожному вони посилаються; коли ж вони приходять — серйозний будь! Бо вони — провіщення того суду, який чекає кожного, хто сіяв на цій землі: має зібратися урожай. Найлегше використати пригідний момент, тихесенько звестися і навшпинечки вийти, покинувши в темряві цього тяжко змореного юнака: може, це був би з його боку акт милосердя. Але такі ночі, як ця, так просто не збуваються — є ж бо в них віщий зміст і особливе мають вони призначення. Недаремно так пильно дивляться на нас вивідчі очі:

стежать за нами, стережучи кожен порух наш і кожну думку. Може, тому стоїть така пригноблена тиша, аж вуха поколює. Боявся й рукою порушити, бо хотів, щоб ця хвилина продовжилася. Попри все — це мент спочинку, і не треба його даремно протрачувати. Чи не тому заплющився й собі й почав подумки проказувати покутну псальму, але слова не доходили йому до серця. Вони зривалися безшелесно з його вуст і тихо вмирали в темряві: не допомагало це йому. Тоді він обхопив руками коліна і знову задивився на непорушні вогники свічок. Прибулець сидів проти нього навпочіпки, спустив голову і куняв. Вряди-годи здригався і знову підіймав голову, яка хилилася донизу, але очей не розплющував. Вуста його інколи ворушилися, і панотець напружувався, щоб почути невиразний шепіт. Але то були не слова, прибулець постогнував.

Панотець відчував, що починає непокоїтися. Що це все надто затяглося, що прибулець зовсім забув: надворі ніч, і пора давно закінчити розмову — немає вже в нього сили. А може, подумав він, все те, що з’явилося в голові, — мара? Може, цей молодик зовсім не той, про кого весь час думає? Може, й справді годиться покинути його тут або ж розбудити й відіслати спати?

Але він знову й пальцем не кивнув, а тільки дивився й дивився на виснажене, кволо освітлене свічками лице. Ні, не проста в них розмова, не може він ані обурюватися, ані щось вирішувати, доля його в сьогоднішній ночі — упокоритися й чекати.

— Га? — схопився раптом прибулець, розкрив очі і зирнув на панотця з глибоким здивуванням.

— Будеш розказувати далі чи, може, спати підеш? — спитав піп.

Прибулець не відповів. Дивився перед собою сумним, запаленим поглядом, і в нього тільки безгучно заворушилися вуста.

— Я нічого не чую, — мовив панотець. — Кажи голосніше.

Прибулець знову зирнув на панотця, і той раптом зрозумів, чому на образах малюють страдників. Очі в юнака були широко розплющені, чорні й печальні — страдники повинні приходити у світ. Вони приходять для того, подумав панотець, щоб нагадати людям: живуть на світі не тільки щасливі.

— Заморив я вас, панотче? — м’яко сказав прибулець.

— Я тут для того, щоб вислухати тебе, — сухо відповів панотець.

Зовсім споночіло, коли я поклав вибратися до міста. Хотів усе чинити розважливо, бо цього разу все мало сяк чи так вирішитися. Намагався менше гризтися каяттям — все станеться, вирішив я, як було зі мною. Віддам тільки те, що накинуто мені, — і нічого більше. Коли воно існує, це прокляття, то хай не падає на одні мої плечі.

Весілля в місті вже почалися. Вчора я чув, як грали музики, а дістався увечері до міського паркану і пролізши всередину, побачив по-святковому вбрану юрбу. Грали перший день весілля; а молодим виявився якраз той із моїх вуличних товаришів, кого я найменше любив.

Мозок мій був залитий холодним киселем, я й справді став розважливий і тільки й думав, як би мені не зірватися. Коли вже зважився на цей чин, годі від нього відступатися. Я не слухав голосу серця й душі: серце моє на той час кригою покрилося, а душа німувала.

Як і тоді, коли відвідував рідну домівку, добиравсь у місто через леваду. В кінці саду стояла покинута халабуда, яку збудували цього літа вже без мене, і я нечутно туди забрався, бо мусив мати пристановище. Тут було мені зручно ще й тим, що з одного боку легко міг втекти на леваду й до паркану, а з другого — так само легко вийти на вулицю.

Ніч була місячна. Холодний таріль пливав в чистому небі, в якому густо насипано зірок, і я, коли хотів зміцнити дух, весь час туди позирав. Це й справді мені пособляло: тіло набиралося сили, а я сам — рішучості. Мав таке враження, що від місяця текли крижані хвилі і саме вони давали змогу мені мислити холодно.

Весілля грали в дворі того самого Панаса, якого я був налякав, скочивши на воза і забравши в нього клунок з їжею. Весь двір було обтикано походнями, і в нього так густо набилося людей, що, здавалося, не було де і яблуку впасти. Спершу я сидів у халабуді, видивляючись, а тоді відчув, що можу вести себе сміливіше. Якась сила штовхнула мене вийти на вулицю і піти по ній розміреною ходою, як ходив я колись у людській подобі. Мимо пройшли якісь люди, я спинився, злякавшись, що вони побачать мене і вразяться, але нічого такого не сталося: мене просто не завважили. Горіли походні, розкидаючи жовте мерехке світло, назустріч мені пішли музики: дмухали в дудки, витинали на скрипці і побрязкували бубонцями. Я притиснувся спиною до паркану — саме в цей час вийшов із двору оточений боярами молодий. На хвилю задивився на його щасливе обличчя — холодна голка кольнула мені серце. Всі довкола були так само веселі: грала музика, співали дружки й бояри, співали свашки і старости. Темінь навколо від гарячого світла походень здавалася загадковою й оксамитною: я стояв біля тину й дивився на людей з особливим почуттям. Ще два роки тому я був такий, як вони, так само тупцювався в юрбі і так само співав. Жив, як жилося, вільно дихаючи повітрям і усвідомлюючи тільки той момент, у якому пробував. До того часу все в моїм житті було просто: щось я робив, їв, пив, на когось сердився, хтось сердився на мене, щось учиняв: добре чи лихе, але таке, що не виходило із меж прийнятого. З кимось товаришував, а когось недолюблював, як, наприклад, оцього жениха Панасенка. Обертався в колі, виміряному нашим міським парканом, і цього було досить. Моє зло і добро було не таке, яке гостро запам’ятовується, — я навіть не думав про те, що колись усе вдіяне таки зважиться й переміряється: дрібне відсіється, а на вагах опиниться важке. Велике добро і велике зло, хоч немало у світі людей пустоцвітних. Все минає, а добро і зло залишаються, щоб нові покоління

так само кидались у ці дві великі ріки, прагнучи їх з новою силою перепливти. Я думав отак, а навколо роїлася юрба, весело співаючи:

Ой димно, димно,

Що й бояр не видно,

Тільки одне видно,

Та й те за горами...

Я ішов за весіллям, пробираючись попід парканами і тинами, скрадливо ступав у траву — вабили мене й пісня, і цей похід.

Осінь відчувалася повсюдно. І вільготна прохолода, і смуток, яким повивалися білі стіни хат, і ці веселі пісні, в яких бринить.щось тягливе й меланхолійне — все це лягало на мою німуючу душу. "Життя буває буденне й празникове, — думав я, волочачись за весіллям, — і людина завжди має потяг до такої празниковості, кожен з нас залюбки вирива́ється з будня. Будень з’їдає нас, отож ми й воюємо з ним: бенкетами, весіллями, пиятикою, війнами й розпустою. Тоді і вкрада́ється нам у душу темна сила, що каламутить душі, бо ми замість вивищуватися над буднем падаємо нижче від нього. Тоді й починаємо війну із тим темним, якщо не переможені до решти: не хочемо бути ниці. Але скільки серед нас таких, що перемогли у цій війні?"

Молода вже чекала на весілля. Це була одна із тих дівчат, які мені подобалися і до кого і я б послав старостів. Але вона вже й думати, певне, забула, що існував колись ставний писарчук, тепер дивиться закоханим поглядом на хлопця простішого за мене й біднішого — її очі як осіння ніч зі своїми таїнами та розкошами. Смуток зціпив мені груди: стало жаль. Скільки часу не зазирав я в такі-от очі і не пробував наблизитися до таємниці, де повно золотого хмелю, і скільки мені ще бути здичавілим лісовим звіром? Ось вона, думав я, та, що готова

народжувати, що зросить землю, щоб, загинувши, пустити нове стебло. Вона благословенна вже тим, що живе, як дерево, яке має покритися квітом і народити плоди. Отож, у тій вона порі, коли цвіте, і недаремно вона — прекрасна. Я милувався з неї, але мені було й сумно. Сумно, бо кожна краса має в собі щось печальне. Краса не тільки тішить око, але й примушує думати про дочасність. А люди співали:

Де ти, калино, росла

Такая високая,

А листоньком широка,

А личеньком румняна...

Палали походні, червоні вогнища нуртували серед ночі, весілля в дворі молодої наливалося трунком. Все весілля пританцьовувало, кричало, жартувало, а я все ще не міг відірвати погляду від молодої. На того, хто міг би стати моїм обранцем, я не дивився, тобто не шукав його серед цієї юрби — хай веселиться! Хай поки що не відчуває неспокою й тривоги, як ото я їх колись відчував. Його, зрештою, зовсім неважко знайти — хто там став тобі, Панасенку, старшим боярином? Те обличчя постане переді мною пізніше, коли вже несила буде щось змінити, адже я пристрасно хочу повернутися до людського буття. Проживши два роки у вовчій шкурі, я маю на те право, та й молодий ще я. Так мало знаю про світ та людей; ще не починав жити. Порожній був і ніякий: не було в мене й нагоди по-справжньому випробувати себе, тобто позирнути на власне існування хоч би з такої висоти, з якої можу дивитися на нього вже зараз. Хто зна, подумалося раптом мені, може, те, що зі мною скоїлося, не таке велике зло, більше я прийшов учинити!

Молоді пішли в хату, за ними поштовхалися дружки, свашки, старости, чільніші гості, простіші залишилися в дворі, де знову заграли музики і застрибала в химерному світлі смолоскипів барвиста,

празникова юрба. Я теж був поруч тих, що танцювали, прихилився до стовбура старезної липи й дивився. Собаку загнали в хлів, і він тільки підвивав звідти; хтозна — чи тому, що грала музика, чи мене прочував? Але ні, я побачив раптом маленького, кудлатого цуцика. Покликав його, і він, смішно дибуляючи, поколивався до мене. Не злякався, а задер маленьке морденя і позирнув добродушно й лагідно. Хитнув хвостиком, і з рота йому побігла срібна слинка. Я взяв мале на руки, відчуваючи, що розчулююся, і погладив ніжну шкурку. Собаченя приплющило очі і завмерло від задоволення. Тоді я витяг другу вільну руку і здивовано її обдивився. Так, це не була лапа, поросла сірою шерстиною, це була людська рука. Брудна й потріскана, з величезними, закрученими нігтями, але це була моя рука...

Дзвонять дзвони, ніби розхлюпуються сині хвилі осені. Небо стоїть високе й чисте, ані хмарина не порушує його незайманої глибини, сонце вариться в цьому широкому безмежжі небесного океану, але це холодний вар. Дерева тягнуться вгору, сьогодні вони тонші й вищі, і листя не витримує напруги — зривається й летить на святково прикрашену юрбу, яка задоволене нуртує на вулиці. Мені здається, що ця юрба також як осіннє листя: надто барвиста і святкова. Всі танцюють і співають; скрипки підіймають тонкі ноги, тупає широкою підошвою бубон, викидають колінця брязкала-бубонці, дріботять ратичками сопілки. Здавалося, люди забули про свою поважність і обважнілість, про те, що вони неквапливі й розумні господарі — обличчя їхні скривлені, захоплені, а очі божевільне поблискують. Вигинаються і корчаться, тупотять, хекають, припадають до землі і підскакують; лоби їхні зрошені по; том, а вже про дівчат та парубків і казати нічого: перші пурхають, як метелики, а другі ніби на крилах літають. У дівчат розпалені щоки, одежа розвихрюється, спалахують ніжки — вони віддалися музиці і цьому золотому дню, і яке їм діло до того, що на їхні голови падає жовте і смутне листя. Яке їм діло, що літає біла павутина, сідаючи на яскраві вінки, ніби прирікаючи їм недалекі клопоти і старість, — їх полонила гра, пісня, отож вони танцюють приспівуючи; навіть баби, котрі вже пізнали клопоти і старість, розкривають беззубі роти і співають, притупують ногами і незграбно прокручуються. Всі на мить

забувають про танець, їх полонив роздольний заспів, навіть музики припиняють грати і так само співають, пристукуючи долонями по інструментах. Один тільки чоловік не піддавався веселощам, один тільки чоловік стоїть збоку і дивиться, відчуваючи в серці осінь, один тільки чоловік сумує, і той чоловік — я. Мені здалося, що вони, люди ці, моляться своєю піснею дню, небу й осені, вони хочуть її заглушити й перемогти, хочуть забути про її холодні очі, а може, вони просять захистку від когось такого, як оце я? Чи не хочуть вони в такий спосіб оборонитися від моєї сумної мислі, од мого наміру, адже не милуватися ними я сюди прийшов? Так, я стояв, зовсім од них не ховаючись, прихилившись до стовбура старезної липи, в руках у мене малий, теплий песик, який аж вуркоче, дрімаючи, бо йому одному немає до всього того діла; я подумав, що цій пісні, яку вони співають, бозна-скільки літ і бозна-скільки літ моляться нею люди перед холодним лицем неба з його осіннім смутком. Ми, люди, подумав я, народжуємося в світ голі й кволі, і нам треба завзяття і сили, щоб не піддатися розпачу, щоб мати снагу отак шалено веселитися, адже ми найдужчі із живих і найбезпомічніші. Ми учимося важкої науки життя, бо хочемо, щоб голубе небо над нами все-таки не погасало.

Я студив себе цими думками, щоб залишатися спокійним та холоднокровним. Залишався смутним і незворушним, бо лише так можу постати перед тим, по кого прийшов, — він нічим мені не завинив, але доля вже зв’язала нас. Поки що намагався не вирізняти його з юрби, але волікся за весіллям, ніби приліплений. І перед ким не ховався — поки що на мене уваги не звернули...

Хлопці вже вимагали воротного. Поволі розчинялися створки, і мене раптом пойняв жах. А що, коли з нього вивалиться чорна твар на чолі з Чорним Чолов’ягою? Але це був страх безпричинний — надто напружений я був. Гості виладналися супроти дверей: молодий, з правої руки — дружки, з лівої — світилки, свашки й старости. Батько з матір’ю обходять усіх з чаркою, а я байдуже прихиляюся до одвірка розчинених воріт.

— Ах ви, злодії! — кричить хтось із рідні молодої. — Покрали коні, а вас тут і пов’язали!

Староста веде за хустку молодого на ґанок. Його перепиняє старший брат з рогачем у руках, у нього веселе і, може, через те здурманіле обличчя.

— Заплатіть за сестру! — горлає він.

Я дивлюся на все це крізь райдужну плівку. Переділкою розігрують чудну виставу, де грають усі, лише я — самотній, невидний для них глядач. Надто зайняті грою, а я стою поза межами їхнього з0ру, я — в іншій виставі, яка тільки позірно накладається на цю. Але прийшов сюди для того, щоб з’єднати їх — ці дві дивні вистави — саме така вона, моя єдина сподіванка скинути зі своїх пліч тягар. Я вперше ковзнув по обличчі старшого боярина: ні, не звістило воно мені нічого. Здається, ніколи раніше цього хлопця не бачив — чи він із чужих? Перевів погляд на молодого, який простяг руку і ступив на поріг. Кинув золотого, і той провис між тарілкою і рукою-молодого; якийсь молодик повернувся до мене з розплесканою на обличчі усмішкою — ах, так, це ж мій молодший брат. На ґанкові батько молодої з пляшкою і мати з тарілкою, на якій стоять чарки. Вони також усміхнені, а на ґанок поперлися гості в барвистих строях, і тільки мій молодший брат повернув до мене обличчя і світить усмішкою, ніби мене пізнав. Я відступаю вглиб, тобто стаю так, щоб мене затулила створка воріт — уперше вживаю застережних заходів. Але брат мій дивиться не на мене; він пробирається до дівчини, теж нашої сусідки, і вони стають обіч одне з одним.

Я захвилювався. Скоро мав наступити мент, на який уперто чекаю. Довкола знову запалахкотіли смолоскипи, і червоні письмена загойдалися на землі й на людях: на спинах їхніх та обличчях. Вони тривожать ніч, але ніхто не чекає їхнього попередження: гравці добре повивчали свої ролі, і яке їм діло, є у них глядачі чи нема!

Брати молодої витягають у двір скриню, вони тужаться, аж жилля напнулося на шиї. Наче кури, сипнули діти з подушками, кожухом і свитою молодої. Брати всідаються на скрині верхи, і я бачу їхні блискучі молоді зуби. Староста проганяє їх зі скрині, а потім наливає відкупного. Брати одночасно перекидають до рота чарки і дружно п’ють.

Я не хочу дивитися на старшого дружку, хоч уже знаю, він не з нашого міста. Ліпше мені дивитися на молоду. Вона так щиро прихиляється до молодого, і стільки в її очах щастя! Щоки їй полум’яніють, а лице світиться ніжно й погідно. Колись і справді вона мені подобалася, ця дівчина, але я до неї не лицявся. Був упевнений, що варто дати їй знати — і вона відповість на моє почуття, тому не поспішав. Ми з нею були зв’язані тільки внутрішньою погодженістю, тобто знали про взаємну симпатію здогадно. Зараз я не осуджував її зраду і не заздрив молодому Пана-сенку — не до того мені було. Але, попри все, щось мене тривожило, отож, аби набратися сили, зирнув я на місяць. Той плив небом, борсаючись поміж зірок, — дивний пастух, що тільки й робить: лічить отару свою. Лічить, але ніколи порахувати не може.

Молода стала на возі, довкола яскраво палали походні, козаки виладналися на подвір’ї з мушкетами. Гримнула сальва, сколихнулися вогні, закричали люди, молодий ударив по конях. Я притьма кинувся слідом, а на возах, що їхали ззаду, сколихнулася пісня свашок:

Загрібай, матінко, жар, жар,

Коли тобі дочки жаль, жаль...

Ось вона, ця мить, якої чекав я два роки і яка має вирішити мою долю. Мчали коні, мчав і я, захлиналася музика, усі співали так, що закладало вуха; я відчував щось таке, як тоді, коли виходив на полювання: тіло наливалося потугою, а в грудях аж похлюпувало від захвату. Гойне, розгульне почуття гнало мене, я захопився і співав

разом з усіма, але вже починала в мені пробуджуватися лють. Я навмисно розпалював себе, бо мені потрібно було те — потужний сказ, запаморочення, безрозсудність. Я хотів закипіти і, здається, закипав. Той, кого я вибрав своєю жертвою, їхав у возі, до якого я був прив’язаний невидимою линвою, він кричав і горлав, реготав і веселився, я вже не покидав його ні на хвилю — вбив йому в спину два ножі свого погляду і поєднувався з ним особливим зв’язком. Вже не був він мені байдужий, ані чужий — тоді я й відчув поштовх. Наче незвідана сила кинула мене в повітря, я провис у порожнечі, спалахнули сліпучі іскри, коні захропли і з переляку кинулися на тин. Я опинився в іскристому густому просторі, десь однотонно гупали бубни, між небом і землею завис довгий і жовтий промінь, і в тому промені видно стало, як летить тисяча золотих листків. Одна за одною гасилися зірки, місяць тріснув, і з нього полилася їдка червона рідина. Я виставив перед собою руки, ноги мої були скорчені, з тіла мені клаптями спадала шерстина, а спина почала боляче розпрямлятися. Спалахнула, але так і не погасла блискавка, і в тому їдкому світлі я побачив перелякане обличчя. Тоді в мене з горла вирвався болючий крик. Я раптом заплакав, відчуваючи, як корчиться мені тіло. Місяць розростався, ширшав, запливав червоною барвою, а я бачив перед собою не чуже мені обличчя старшого дружки, а свого молодшого брата — це він був там, на возі, це на нього вчинено напад, це він мав перекинутись у вовкулаку. Ні, не чужій, байдужій мені людині хотів я вчинити зло, а найближчому: тому не зміг я відчути до нього справжньої ненависті. Не зміг не відсахнутися злякано і не затулити собі обличчя руками, захотілося мені здерти із себе оту страшну маску, оте жахке лице, яке має виглядати як сердите й несамовите. Не міг отож утриматися в тому густому іскристому просторі, не міг дивитися на розплавлений місяць, бо замість холоду в грудях моїх спалахнув вогонь. Трусився, ніби в лихоманці, тіло моє ціпилося, хребет мені скорцюблювався, ноги коротшали — все в моєму єстві перекручувалося, зрештою, й падати я почав. Свистіло у вухах розпалене повітря, пекло мене всього, спалювало. Я впав, вдарившись, на землю і почав дерти собі пазурами тіло. Зривав із себе лиху машкару, і ядуха чавила мені легені. Розпачливе виття вирвалося з горлянки — я знав, це таки вовче виття. Перед очима виросла величезна, поросла

шерстиною лапа — я зрозумів, це моя рука. Мені на очі попливли сльози, бо де воно те, на що я сподівався?

Зірвана з обличчя машкара освітилася далеко переді мною, вона ніби згоряла, так само повільно загасало в глибині іскристого простору лице мого молодшого брата. Зараз мені так само здавалося, що те обличчя й моє майже однакові — я задкував, ніби рак, відчуваючи, що навіки трачу своє душевне просвітлення. Сльози все ще точилися мені з очей, і мені здалося, що вони червоні. Тоді зморозив мені шкіру дикий страх, і я щосили кинувся бігти, намагаючись чимшвидше вирватися з міста і конечно втекти.

Але й це ще не був кінець моїм мукам. Перебігаючи леваду, щоб дістатися до міських парканів, я раптом захитався й відчув запаморочення. Замість паркану виросли переді мною високі тесові ворота. Вони з рипом відчинилися, і з них валом повалили чорні тварини і птахи. Вся ця потолоч насувалася на мене, як лавина, і я раптом відчув, що лють моя ще не покинула мене. Кинувся без страху якраз у середину цієї дивної котячо-собачо-баранячої отари, і кілька овець упало з розірваними горлянками — червона блиснула під місяцем, ніби загорілася, кров. Тоді я впився в спину якогось велетенського кота. Кіт закричав людським голосом, але я підняв його в повітря і щосили вдарив об землю. На мене метнулося кілька чорних псів. Один із них рвонув мені зубами надпліччя, але я встиг покласти собі під ноги і його. З другим розправитися мені було ще легше, а третій ганебно утік. Тоді на мене пішов приступом лютий червоноокий баран. Розігнався, щоб збити мене з ніг, але я відскочив, і вже з тилу стрибнув йому на спину, вціпившись зубами в карк. Тварина дико заревла, і раптом ми почали підійматися над землею. Все вище й вище, я бачив під собою рідне містечко, вулиці його були напрочуд порожні, та й на обійстях не виднілося жодної душі. Мені дивно стало, адже щойно всі люди пишно грали весілля, чи, може, час дивно змістився? Я лежав на велетенський чорній спині, не відпускаючи свого ворога, тобто не розтискаючи щелеп, і він закрутився, заширяв над сонним містом. Вулиці були залиті зеленим перламутровим світлом; я побачив рідний дім, і мені здалося,

що то не обжита хата, а руїна. Що все місто — руїна, ніби вимерло воно відразу. Ми понеслися далі, і я уздрів інші міста, так само залишені людьми, вітер гасав по їх стугнах і закручував пиляні вихори. Я все ще не випускав своєї жертви, і та несла мене далі й далі. Над степами, над морем, а тоді над пустелями. Ніде не було й сліду від людей, наче вся земля обезлюдніла. Тоді мені знову стало страшно. Розімкнув щелепи, і баран понісся з жахливим свистом на землю. Я заплющив очі, бо гадав, що це надійшла моя остання хвилина, але й цього разу доля мене помилувала: баран гримнувся об землю, а мене підкинуло вгору.

Запахло кров’ю, я побачив себе серед розтерзаних овець, баранів, собак і котів. Довкола стояв рев і крик, гавкіт та виття. Чорна твар знову почала оточувати мене, але я не чекав, щоб вони мене розтерзали. Кілька котів і собак упало з перекушеними горлами, і я зумів вирватися із щільного кільця. Тоді побачив, як до мене, притиснутого до міського паркану, біжить, вимахуючи канчуком, Чорний Чоловік. Мене обпік лютий удар, я відлетів на кілька сажнів, але не став чекати на другий удар. Стрибнув на Чорного Чоловіка, намагаючись рвонути йому ногу вище чобота, і хоч ще лютіший удар звалив мене долі, я знову кинувся на нього. І цього разу не прорвав я його рідку плоть, а зімкнув свої зуби. І хоч вони дзвякнули, ніби схопив я повітря, відчув, що його таки зачепив. Загримів грім, спалахнула блискавка і вдарила в землю побіч зі мною. Мене струснуло й почало загортувати в холодні сувої. Закинув угору голову й побачив перед собою небо — на ньому висіли, тримані напівrозталою рукою, Ваги. Важниці погойдувалися, а в кожній сиділи голі люди з витягнутими шиями і розширеними очима. Трималися за краї важниць, як за борти човна, і пливли кудись у сивому молоці неба.

"Все значно простіше, ніж гадав, — думав я, біжучи дорогою до лісу. — Не ми кладемо шальки, а замість шальок кладуть нас. Не ми зважуємо, а важать нас. Але й ми маємо змогу сказати своє слово. Хай це буде крик волаючого в пустелі — коли вже є цей крик, пустелі нема. Коли хтось озивається в порожнечі, порожнечі нема!"

Відчував дивне збудження, ніби переміг у тому змаганні, яке щойно відбув. Уперше не повірив у силу Чорного Чоловіка і вперше йому не покорився. Моя перемога, правда, була сумна, бо не скинув я з себе проклятої шкури, але не відчував себе подоланим.

"Я зазнав поразки, — стукотіли мені у скроні слова, — але й переміг. Я переміг, хоч доля моя невесела. Я невеселий, але безнадії не відчуваю. Я не бачу, що мене чекає попереду, але кров у моїх жилах співає".

Я внурювався в глибину лісу і в глибину ночі цієї. Вряди-годи скидував голову й дивився на Ваги серед неба. До них поспішав сумний брат мій Ведмедюк, а місяць із неба пропав.

"Знову все повторилося, — кричав я в порожнечу, — знову передав я вовкулацтво сам собі. Гей, гей, яке веселе було весілля, і як гарно всі танцювали. Які були чудові очі нареченої, котра могла б стати і моєю. Але я не каюся за те, що учинив, бо я в цій борні вистояв!"

Але я біг вовком по землі, долав верстви, тікав од міста, тікав од своєї долі людської, од можливості зажити життям людським. Я виграв у цій борні, але тільки для того, щоб знову зустрітися зі сумним братом своїм Ведмедюком, і, хоч який він мудрий та розважливий, нічого він мені не порадить.

— Але я вистояв і витримав, — сказав сам собі, — тобто не посіяв на цій землі зла, за яке прощення не буває!

Панотець сидів у порожній церкві і пильно слухав цю довгу, може, й дивну, як на чиї вуха, розповідь. На вустах його завмерла бліда, сумна усмішка, бо все, що з’являв йому прибулець, було йому більш ніж знайоме. Часом тратив відчуття: чи розповідає прибулець, а чи він сам. Оповідає незнайомцю, до якого відчув раптом довіру, адже досі нікому не розказував цієї історії. В цю ніч гостро боліло йому серце, але не міг признатись у цьому й попросити, щоб прибулець відпустив його. Отож

лишався тихий і покірний, а коли з’явилася Мара, не злякався. Вона владно відкинула двері й зупинилася на вступі до церкви; панотець побачив за її спиною ніч, поцвяхована золотими гвіздками. Мара всміхнулася йому, в неї було біле як сніг обличчя, чорні, лискучі очі, сині вуста й червоні зуби. Вона поманила його до себе, але він не захотів послухатися. Похитав заперечно головою, і Мара всміхнулася: очі в неї лишалися холодні й лихі. Відступила з церкви, і двері так само, як відчинилися, безшумно заховали поцвяховану золотими гвіздками ніч.

Прибулець усього цього не бачив, бо творилося те за його ‘ спиною. Тоді панотець раптом зважився. Саме тоді, коли прибулець розкрив рота, щоб продовжити свою історію, замість нього заговорив він. Про те, як жив у Прірві, як здобував харч і про відчайну самотність, яка його з’їдала. Прибулець додивився на співрозмовника широкими очима, а коли той замовк, продовжив оповідь сам. По тому знову розповідав панотець, а за ним взяв слово прибулець. Були обоє сповідниками і сповідальниками водночас і не вражалися з того, що в них виходила сповідь навзаєм. Більше того, начебто, зраділи на те, що між ними вже немає таємниць, що вони люди, які можуть знайти спільну мову, а чи часто таке в житті трапляється?

Стояла півсутінь, горіли свічки, образи темно дивилися й прислуховувалися — темрява зоріла на них стома очима.

— У мене все було простіше, — сказав панотець. — Не боровся я з тим чорним воїнством і нікого ніколи не перемагав.

Сказав це голосніше, ніж говорили вони звичайно, і луна прокотилася по церкві.

— Усе інше в мене було так само, — сказав панотець. — Ні, не все. Впало на мене лихо інакше.

І він спокійно оповів, як це сталося. Саме скінчилася служба божа, панотець вийшов надвір. Прихожани вже розійшлися, і він вирішив прогулятися перед сном. Пішов по стежці, яка вивела його на польову дорогу, і раптом відчув, що серце шалено забилося. Тоді на нього помчав чорний вихор.

Зупинився здивовано. Небо було погідне й чисте. Йому стало на мент страшно, але щось поривало пройти тією дорогою далі. Майже побіг, весь час перестрашено озираючись, бо позаду уздрів якесь привиддя. Там засвітилася машкара: обличчя з тісно заплющеними очима, на якому поблискували краплі поту. Його охопив такий жах, що він побіг ще прудкіше, не розбираючи дороги і не тямлячи себе. Десь неподалік заграла сурма, долинув стукіт литавр, а коли він зирнув собі на руки, то з жахом побачив вовчі лаписька. Знову вдарив у ноги, виючи з болю й відчуваючи, як тіло його корчиться й болить і як з тріском згинається в нього хребет...

Прибулець сидів проти панотця й уважно слухав. Вдивлявсь у старого, і піп подумав: от хто його зрозуміє.

— А хто був той? — спитав прибулець, і панотець зрозумів, про кого він запитує.

— Того я не взнав. Та й чи має це значення? — відказав. — Я мав такі ж сумніви, як і ти, і не міг передати прокляття ні в перший, ні в другий рік. Не передав його, бо хотів, як і ти, остерегтися. Але коли минуло сім років, застережної сили я позбувся.

І справді, тоді, коли його обранцем став цей юнак, він уже не мав сумніву, шал охопив його, і не відав він, що діє. Не здавалося, що перекидає вовкулацтво братові, — обличчя старшого дружки було йому увіч чуже. Так, це було випадково стрінуте обличчя, яке так легко викреслити з пам’яті.

— І змогли викреслити мене з пам’яті? — серйозно спитав прибулець, проникливе дивлячись на старого.

— Та ж бачиш? — тихо обізвався панотець. — Адже це я тебе сюди прикликав.

— Гадаєте? — трохи здивовано спитав прибулець, і панотець покірливо хитнув.

Йому раптом захотілося впасти на коліна перед цим юнаком і сказати: хлопче, я перед тобою завинив. Ходімо запитаймо в того, хто ганяє чорну твар, хай підтвердить, що це я попросив, аби ти до мене прийшов. Хай зробить так, щоб ця клята шкура знову опинилася на старечих плечах, а звільнила молоді. Ти вже не такий молодий і зелений, ти знаєш, як себе остерегти, тож удруге у Прірву не ступиш. Житимеш, як люди, і навіки забудеш про старого, якому пізно вже жити по-новому.

Але панотець цих слів сказати не зміг; хтозна й чому вуста його залишилися запечатані. Сказав він інше, та й то після довгої паузи:

— Я вже старий і немічний, і не мені збагнути те, що діється. Я покликав тебе для того...

— Нікого ви не кликали, — різко обірвав його прибулець. — На сповідь прийшов я сам...

Панотець здригнувся, йому стало зимно. Дрижаки пройшли по його тілі, а нерушні досі вогники свічок раптом сколихнулися.

І він тихо оповів прибульцеві про ту далеку осінь, коли йому причинилося лихо, про те, як почав падати ніжний лапатий сніг, про те, як спинився він на горбі і подивився востаннє на рідне село, про відчай і про думки, що ніколи не спуститься він з цієї гори і не ввійде у світ хат;

його голос був хрипкий і тремтливий, коли все те оповідав, а сніг тоді падав і падав, і йому здалося, що той сніг засипле його на горі, що перетвориться він на тій горі у кам’яну бабу, якій стояти тисячу років і щось там розгадувати у світі хат.

Панотець широко вдихнув повітря — за мить знову пережив усе, що пізнав там, у Прірві. І він не витримав — зирнув на прибульця прохально й більно.

— Ні, я не знав, куди прийду і хто прийме у мене сповідь, — сказав прибулець. — Це доля нас звела...

— Не доля, а ніч, — шепнув панотець.

Він сидів на сходинці, понурившись, і мовчав. Мовчав, хоч його поривало говорити. Навіть зціпив зуби, бо слова неслися через мозок з шаленою навальністю. Але ні, то були майже мертві слова. То були слова, яких не промовляють уголос. Адже він розумів: з них двох один винуватий, і вина в того винуватого така велика, як цей біль у грудях, що його терпить. Можливо, й так: збагнути й пізнати власну вину — це і є сповідь!

Панотець задихнувся. Прибулець дивився на нього, ніби читав думки. Ніби в цій тиші, що оточила їх, все подумане сказаним ставало. "Нам і справді не потрібно зайвих слів, — спогадав панотець, — надто багато між нами спільного".

Тоді він зашепотів молитву, звертаючись до того, хто є всемогутнім і оживлює світ, тому, хто став у початках світу, що всяку земну й надземну істоту створює з небуття з’єднаною ласкою своєю. Сподівався, що він прийде сюди до них хоч би для того, щоб не викресалося між них лихої іскри. Для того, щоб вина одного не вбивала другого і не переходила, бо вони, попри свою схожість, все-таки не одне. Все-таки одному з них треба більше жалості віддати, і хай вибере сам: молодому

чи старому, винному чи невинному; обоє її потребують — один для завершення життя, а другий, щоб його не втратити...

Почув на вустах смак куряви і трухлявого дерева, почув, як потріскують ґнотики свічок, — чи слухаєш ти мене, прибульцю?

"Ми завжди учимо себе: хто покаявся, той уже наполовину винуватий, а хто наполовину винуватий, здобуває право на надію. Ми учимо себе: годі жити у світі без права на каяття, бо інакше порожні ми станемо. Хай ідемо ми в темряві, як оця, але не можемо не мати надії, що в глибині цієї ночі лежить незапалена свічка. Кожен має її розшукати і запалити, бо кожна жива істота — світильник".

— Я прийшов до вас, панотче, просити розгрішення, — почув він раптом чіткий і твердий прибульців голос.

— А я хочу попросити в тебе, сину мій, — прошепотів панотець, — щоб звільнив мене. На мене вже небо дивиться, а той, хто відчуває це, не може ані судити, ані розгрішувати.

В очах старого запеклися сльози, бо вони, здається, все один одному розказали, вони все один про одного знали.

— Ні, — мовив прибулець. — Я своєї історії ще не розповів.

Отож я біг вовком по землі, біг і намагався не озиратися — хотів цей край навіки покинути. Давно вже позаду опинився ліс, в якому жив, минав я села, ниви, поля і нові ліси. Але ніде не зупинявся — якась незвідана сила гнала мене все далі й далі. І от одного разу я прокинувся в скирті сіна, а коли вибрався з неї й зирнув на світ, то вразився раптом: був я вже в людській подобі. Десь такій, як тоді, коли блукав по вулицях рідного міста, ходячи за весіллям. Це мене більше здивувало, ніж вразило, бо щось у мені після тієї битви й бігу надломилося. Отож я вирішив не зупинятися і подався далі. Села знову-таки оминав, бо

страшився їх, а харчувався тими залишками, які знаходив на полях і городах. Ішов я голодний і втомлений і не міг спинитися, хоча не відав, куди простую.

Тільки біля Гапонівки, ставши на горбі, я відчув, що саме сюди поспішав. Село розкинулось у глибокій долині, і я довго його розглядав. Звалився на землю біля каменя, бо не мав уже сили, та й утома побила мені тіло. Я хитався в каламутних хвилях; інколи здавалося, що нікуди я не втік, що переді мною рідне місто, що там все ще грають весілля, і я вдруге рушив туди, щоб перекинути комусь своє прокляття. Я отямлювався, і те, що переді мною лежало поселення, якого ніколи не бачив, наповнювало мене радістю. Ні, казав я сам собі, вже ніколи не доведеться мені брати участі в такому змаганні, вже ніколи не ступлю я на ту слизьку стежку. Я вже навчився боротися з Чорним Чоловіком, а коли так, то зможу долю свою владнати так, щоб жити за своєю волею, а не за чужою. Хай не стану я в цьому світі серед сильних і багатих, серед владою наділених і неосудних, серед великих і славних, я залюбки житиму серед бідних і благих. Дбатиму про чисте сумління і про те, щоб ніхто не був мною упосліджений. Житиму як доведеться, а науку, яку здобув у Прірві, не забуду ніколи. Може, мені колись захочеться поділитися нею з людьми — не стримуватиму себе, а коли ні, то й вини моєї нема. Отаке думав я, лежачи біля каменя на Гапонівській горі, а очі мої дивилися в небо, по якому повільно йшов сумний мій брат Ведмедюк. Він зирнув на мене, і я зрозумів: мої думки — це розмова із ним.

"Чи конче кожній людині треба переживати те, що пережив я?" — спитав я самими очима в сумного свого брата.

Він зирнув на мене, і я вловив у його позирі співчуття. Зрештою, не вимагав од нього відповіді — вони там, угорі, ніколи ні на що не відповідають. Тож я запитав востаннє, може, не так його, як себе.

— Ми, люди, малі й кволі, і нам, може, й належить переходити через чистилище в житті, а у вас там, угорі, інакше?

Він спинився навпроти мене, сумний мій брат. Щось показував руками, як говорять німі, але не знав я мови німих. Тоді він спробував сказати щось уголос, але не зрозумів я його мови, бо не знав її. Тож привітав його, як вітають один одного, зустрівшись, мандрівники. Він зробив те саме, і біла хмара забрала його з моїх очей.

Після того я й побачив церкву, яка стояла супроти звичаю на околиці села. Западав вечір, сонце вже торкалося краєм горизонту. Воно посилало на землю останнє проміння, і я уздрів, як запалали в селі шибки хат і церкви. Хати лежали переді мною, як гриби, стіни були білі, аж сині, а брили дахів — темні. Я подумав: перше моє завдання — знайти прихистя. Не може людина жити оголеною перед небом і сонцем, перед спекою та холодом. Вона ховається у своїй криївці перед темрявою і лихою силою... Сонце обливало краєвид ламким світлом, воно тремтіло, оточене звідусіль, наче крильми, легкими хмарами. Вони вже схопили велике світило світу нашого і понесли його у вирій.

Дивна урочистість пойняла мене. Я шепотів слова, які клалися на вуста, і це були не так слова, як спалахи.

— Сумні та заблуклі, — сказав я, — підіймайтеся! Шукайте неба в серцях своїх, шукайте птахів у садах своїх, шукайте в горах овець, яких хочете пасти. Забудьте про все, що мучить вас, перед вами — криниця ваша. Обмийте лиця свої, скупайте тіло, власкавте душу свою і навіки острижіть жорстке волосся злості своєї.

Я казав ці слова із глибоким щемом, а в долину вповзали волохаті сутінки; мені здалося, що хати перетворились у білі, накриті капелюхами кулі, які збираються на силі, щоб оборонитися від великого наступу ночі. Тоді я сказав таке:

— Ніч, до якої готуюся, вже надходить. І я теж збираюся на силі, щоб її відбути. Мені ж треба вступити в неї з упевненням у своїй правоті. Маю

відчути у собі спокій і очищення, щоб могти піднятися вгору, адже сьогоднішня ніч — ніч сповіді.

З церкви ішли люди, розтягшись по дорозі, і мені дивно було бачити, які вони звідсіля маленькі. Перед ними весело пострибували й ганяли дітлахи — я спокійно дивився, як хати починають забирати цих мандрівців у свої криївки. Вулиця знелюдніла, а я все ще не міг покинути цей горб, бо щось урочисте й піднесене відчував. Відчував велике небо в себе над головою і безмірну просторінь землі нашої. Відчував, що земля наша — це теж хата, як і ці малі, на які я дивлюся. З’явився місяць, випірнув якось відразу, і облив мене таким тріпотливим і холодним світлом, що я зірвався на ноги. Мені здалося раптом, що там, угорі, теж є свій дах: дах над дахом, там, угорі, ще не одна куля, — безмежність, а в ній більше чи менше обмеження. Все живе в тій безмежності за одними законами: ми вилуплюємося з найдрібнішої і найтоншої шкаралупи і потрапляємо в шкаралупу більшу, Щоб народитися в цій уже мудрішими й більшими. Розкриваємо їх одна за одною, входячи у світ ширший і безмежніший, щоразу відчуваючи й відкриваючи для себе нове своє небо. Але горе, нам, коли ми забудемо про свій перший дім, горе нам, коли відірвемося ми од простоти своєї і від своєї дитинності і коли пиха та гординя почне нас поїдати. Тоді в’януть у нас крила, зникає сила наша, щербиться дух, і ми починаємо падати, як поранений птах.

Тримав цей настрій у своїй душі, він зносив мене, ніби здіймався я на все вищу гору. Всі три світи хвилювали мене: внизу — люди, їхні малі хати-криївки; посередині — я, а вище — небо. Все було розкладено чітко, і я раптом збагнув: у людському житті існує особлива рівновага, коли людина й справді може стати на гладінь води і піти. Але стежка, по якій може отак рухатися, — вузька. Мені ж для того, щоб уперше спуститись у світ людей, де ніхто мене не знає, теж треба було відчуття, що я здатний знайти вузьку стежку. Недаремно так довго готувався спуститися долі, де плавали в сутінку гнізда хаток, бо це мав бути особливий шлях і особливе сходження. Досить мені блукати по небу, як Козерог, Водолій та інші небесні істоти, — я чужий їм став. Нехай воно

відбиток нашої землі, не там я хочу побудувати свій дім. Бо там, попри все, — холод і порожнеча, бо всі ті істоти більш вигадані, ніж справжні, — це ми, живі, наділяємо їх видимим духом.

Я ще не відав, що внизу чекаєте ви, панотче. Не йшов я на суд, а тільки на сповідь, бо хотів очистити душу. Хотів, щоб хтось сторонній вивірив мій біль і визначив, скільки і якої вини маю я спокутувати... Отож я звівся, відчуваючи, що ноги зовсім затерпли від довгого сидіння, і ступив на стежку, яка перерізала горба. Додибав до ясенів і крислатого дуба і опинився поруч з церквою. На мене дихнуло теплим запахом старої дерев’яної споруди завжди любив цей запах. Обійшов довкола споруду, бо не хотів потрапляти на очі цікавих. І от що мене несподівано схвилювало, панотче. Я потрапив у вишневий садок, що ріс біля церкви, і мені тонко запахло вишневим глеєм. Запах наповнив весь простір, і я стояв, тремтливо вбираючи в себе його, — мені по-справжньому запахло волею і рідною домівкою. Мені навіть здалося, що ці вишні раптом зацвітуть і перетворяться в білі напівпрозорі кулі, які тільки тому тримаються землі, що прив’язані до неї стовбуром. Але навкруги стояла осінь, кілька жовтих листків впало мені під ноги. Тоді я повернувся різко й побачив напіввідчинені церковні двері. Щось покликало мене вступити туди, може, і ви, панотче. Я впізнав вас тоді, коли вперше побачив, коли вийшли ви з царських воріт й уперше подивилися на мене. Але не відчув до вас ненависті, бо ж не для того прийшов. Тому уклякнув і поцілував вашу руку, панотче. Вона пахла старістю, книжковим порохом, а трохи тютюном. На мить мені стало боляче, але тієї ж хвилини я зрозумів, що ми конче мали зійтися, бо ми в цьому світі, панотче, одна душа.

Слова прибульця відгукнулися луною й завмерли в порожнечі. Панотець стояв навколішках, і довкола незграбно тупцялася темрява, свічка похитувала вогником — єдиний вогник, який ще їх сполучав. Панотцеві подумалося, що горіти тому вогнику ще зовсім недовго, тоді й прийде вона — темінь цілковита — і їх пожере. І панотцеві стало страшно. Взяв свічку у руку й пішов туди, де напевне мали стирчати недогарки. Важко рипіла під ногами підлога, і цей рип подвоювався луною. Отак обійшов він усі свічники, але даремно — не було вже в

церкві й недогарків. Тоді йому стало ще самотніше й смутніше. Став посеред церкви, звів руку із свічкою і роздивився, ніби вперше сюди потрапив. Церква була стара й трухлява, і згори повіялася хмарка жовтого порохна — працювали невситимі хробачки. Вона доживала, як і він, свого віку, і панотець удихнув її запаху з солодкою схвильованістю.

"Цій ночі зовсім недалеко до кінця", — подумав він, дивлячись на маленький вогник у себе в руці. Йому знову стало холодно, затремтіли коліна, а тіло почало легенько труситися. Тоді він опустився на підлогу, де був, накапав воску, приліпив біля себе свічку і, схиливши голову, безвільно сидів, не маючи сили й пальцем поворушити. Ні, він, здається, не дочекається світання і не зможе повернутись у свій дім, він уже ніколи не ляже в своє ложе і не зможе, заплющившись, забути про все. Йому взагалі стало дивно, що в його житті ще щось буде. Мовчав і прибулець, а він ніби забув про нього. Слухав тільки ніч і хробачків, які тихо сточували і без того трухляву споруду. Здається, він чогось чекав. Можливо, нового рипу дверей і Мари, яка вдруге стане в прочілі й поманить його пальцем. Незрозуміла тривога почала просипатися в ньому: здається, йому таки треба дати прибульцеві розгрішення, бо це може стати розгрішенням і йому.

— Усе сказав мені, сину? — спитав він, повертаючись у той бік, де сидів прибулець.

Але той йому не відповів, панотець почув, як легенько посопує він носом — спав. Тоді ковтнув на повні груди якогось етерного дурману, біль чи жаль сколихнув його, адже зрозумів: ніхто і ніколи не звільняється до кінця од своїх проклять. Зціпив кулаки і хотів крикнути, бо йому здалося, що западає у прірву.

Побачив перед собою затуманений простір, це була знайома галявина в лісі, а може, таки розчинилися вдруге двері в церкві, а може, з’явилася Мара? Бачив навколо себе образи, але це були не святі, а земні люди. У двері вже повалили чорні собаки й коти, побігли чорні ворони й козли з вівцями, нарешті з’явився й він, Чорний Чоловік,

тримаючи в руках замашного канчука. Панотець зіщулився, відчуваючи, як у нього терпне тіло.

— Покинь мене хоч би в цю урочу хвилину, — попросив панотець. — Дай мені спокійно вмерти.

Тоді чорна тварюка спинилася. Стояла, ніби в дерево поперетворювалася: коти зі здутими хвостами, собаки із вишкіреними зубами, ворони зі зведеними крильми і вівці та козли з дурними, виряченими очима. Він зирнув у небо й побачив, як падає, згоряючи, зірка. На нього посипався пісок а чи трухлявий пил сточеного хробаками дерева, і від того важко стало дихати. Чорний Чоловік нерушно стояв над ним, ніби скеля, панотець бачив тільки його велетенський залізний чобіт.

Люди на образах заворушилися і зашепотіли, ніби обговорювали те, що відбувалося: одні панотця жаліли, а інші судили. Вгорі над ними розгорталося безмежне зоряне небо, а зоря в ньому все ще згоряла й не могла згоріти.

Він сидів зовсім білий. Біле волосся спадало йому на плечі, біла борода похитувалася від дихання, білі вуса безживно спускалися долі. Обличчя його освітлювалося промінням зір, було ноно також біле. Він подумав, що все в світі дивно пов’язане і з’єднане і що цю істину давно зрозумів. Отож ні з чого вже не дивувався, а тільки терпляче чекав. Дивився на світ широкими очима, але бачив вогонь зірки, яка згоряла. Не знав уже страху й того чорного почуття, котре його терзало. Забув навіть, що біля нього скелею навис Чорний Чоловік, а все його воїнство позавмирало, також чекаючи, — не було вже йому до них діла.

— Як воно не було, — прошепотів він, — не прожив я свого життя несвідомо, важкий був мій хрест, але я його проніс. Не пізнав я у світі радості, але й не перетворився в нечутливий камінь. Не завжди бачив

красу світу, але її остаточно не прокляв, — ось у чому моя надія на спасіння.

Тихе почуття навідало його, і він упізнав: ось воно — каяття. Ніжна печаль, відчуття осені, яка не тільки йде на світ, але й на тебе; відчуття, що ти дерево, і листя твоє падає червоними згустками крові. Подумав, що те листя — це хвилини, які приносили біль. Це хвилини, яких він не хотів би переживати вдруге, але й проклинати їх не хотів: тільки той може пізнати красу, хто її позбувався.

Щохвилини старів. Щохвилини наближалася ближче до нього Мара, яка вже втомилася кликати його і сама до нього рушила. Дивилася на нього — в неї зараз обличчя того нещасного юнака, котрий прийшов на сповідь і перед яким він тяжко завинив.

Йому здалося, що заростає папороттю. Зеленими крильми, які сухо шарудять. Сидів, тримаючи на спині прицвяховане до спини небо, і шепотів останні слова:

— Зелений молодий світе, прийди до мене хоч на хвилину. Хай старий я і немічний, але і старі марять тобою. Горе тому, хто не благословить краси твоєї — тоді живе він, як камінь, на собі я це зрозумів. У мене вже немає завтрашнього дня, я рушаю в довічну дорогу, але тебе не проклинаю, бо в тобі не вмирає паросток любові. Ти — в очах моїх, зелений молодий світе, хоч ніколи я вже не вийду на твої веселі стежки.

Він з натугою звів голову, над ним висіло зоряне небо. З’явився вже там і місяць — боляче пік очі.

— Зелений молодий світе, — шепотів уже ледь чутно панотець, — я відбув свою боротьбу. Багато чому навчився, багато втратив, але одне я тобі скажу: душа у людини є!

Він сидів весь білий і в білій одежі. Навколо купчилися образи з обличчями земних людей, і ті люди мовчки на нього дивилися. Місяць запалав серед неба, холодно й прекрасно, ставши таким яскравим, що спалахнули шибки хат. Самотня свічка махала хвостиком вогню біля самих дощок, тихе світло потекло іскристою рікою, зашуміла папороть, а зірка серед неба тільки тепер загасла. Все завмерло, зачароване, тільки яскрава пучка проміння вирвалася звідкілясь із-під колеса Великого Воза і ковзнула тонкою пучкою по землі.

Прибулець прокинувся. Він побачив вогник свічки, що вже догоряв, і схилене біля нього біле тіло панотця. Скочив на рівні, бо раптом злякався.

— Гей, отче, — сказав, — ви спите?

Панотець не відповів, і він кількома кроками наблизився до нього. Торкнув за плече, і панотець упав на підлогу, гримнувшись об дошки, як дерев’яний.

— Господи! — кинувся в темінь прибулець. — Господи, він не дав мені розгрішення.

Перше, що зробив, обійшов свічники. Але знайшов тільки кілька недогарків, яких не зміг знайти панотець. Припалив одного від майже догорілої свічки, бо та вже ось-ось мала погаснути. Цього вогню йому вистачило, щоб роздивитися. Другого недогарка запалити він не встиг. Вогник спалахнув, майнув хвостиком і пропав.

Прибулець відчув жах. Здалося йому, що в нього на плечах знову вовча шкура, він кинувся в темряву, вдарився об стіну й боляче побив лице. Тоді метнувся в інший бік, але й там його чекало те саме: зовсім не орієнтувався в цій глупій темряві. Тоді він сів і спустив голову. Важко дихав і намагався зібрати думки. В його голові спалахували барвисті плями, і він тупо стежив за тими спалахами. Навколо завмерла важка як

смерть тиша, важка як смерть темрява, тільки працювали невгомонно хробачки, які точили дерево. Здалося йому, що в глибині крапає, хтось однотонно виміряв час, ніби кувала вічна зозуля: один, два, три, чотири, п’ять. Хто зна, що воно відбувається; може, те, що він пережив, — мана? Може, в нього це тільки хвороба така, а насправді він лежить у рідній домівці, і оце тільки прокинувся з довгого небуття. Крапала одноманітно крапля, розбивалася об дошки підлоги — це що, дощ надворі, а дах протікає? Він подумав: чи все це закінчилося, а як ні, то коли має скінчитися? Йому уявилася дорога, якою прийшов він сюди, горб, з якого дивився, його урочистий настрій і надпорив — чи було все це? Може, все простіше, ніж він думає; просто треба вийти з цієї церкви, де він уже висповідався, і рушити до рідного дому. Підійти до своїх воріт і постукати. Але ні, має ще відбути якусь війну. Можливо, вона вже починається і про це вістить крапля, що вимірює і відраховує час. Йому конче треба вибратися звідсіля — тут, у глупій темряві, поруч з небіжчиком — вмерлою частиною свого єства, — він не може довго залишатися. Може, йому знову доведеться повернутися туди, в яму, до вовчої зграї, відчувати ще сім років утому й біль, покоряючись Чорному Чоловікові і його чорній потолочі?

"Все це — темрява, — подумав він, — і війна з нею ще не закінчена". Вона відпустила його на певний час, бо він шалено її повоював, але чи здасться вона так просто? Чи так просто відпустить того, хто не захотів їй покоритися.

Він приплющився й побачив раптом вулицю рідного міста. Сміються молодиці біля колодязя, чути голоси сусідів; на майдані вдаряє в литаври оповісник, перш ніж прочитати гетьманського універсала чи полковничого ординанса; він бачить ниву й чоловіка за плугом, у який впряжені воли. Той чоловік аж зігнувся до землі, а рало відвалює масну, чорну скибу...

Знову підхопився на ноги і почав бігати церквою, аж підлога стугоніла під його ногами. Але кілька разів ударився обличчям і вирішив

вестися розважливіше. Треба спокійно дійти до стіни, а тоді піти вздовж неї, шукаючи дверей.

Рушив спроквола. Йшов, торкаючись трухлявого дерева, і вряди-годи обмацував невидиму стіну. Ішов, вслухаючись і намагаючись тихіше дихати, ніби й це мало йому допомогти. Вже навіть трохи бачив. Чорні клапті оксамитної тьми лежали перед ним великими кулями. Поміж них — сірі драглі, в яких угадував неясні обриси — не розумів чого. Ішов все ще повільно. Йшов та йшов, торкаючись дерева, неспішно й обережно, ніби сподівався на якусь небезпеку. Входив у чорні оксамитні кулі, і йому здавалося, що ніколи не вийде з цієї церкви. Але потрапляв у сірі драглі, і в ньому починала оживати надія. Вдихав повітря й чув ніжний запах вишневого глею, що так нагадував йому про домівку, і думав про білі затишні гнізда, які тягнуть на шлеях люди. Тягнуть туди, куди йде і він. І він ішов, упертий, настирливий, занурюючись у темряву й виступаючи з неї. Стіна вже замкнула не одне коло, і він не зразу те зрозумів. Коли ж зрозумів, то розпач знову спалахнув йому в серці. Тоді він побіг. Коло за колом, все-таки сподіваючись натрапити на двері і вирватися з цього притулку смерті й пітьми. Далі, гадкував він, буде легше. Ще коло, одне, друге, третє, тоді він досягне того, до чого біжить. Тоді він вийде в широкий, запашний, веселий і зелений світ. Тоді він закине вгору лице і візьме собі в очі образ неба. Тоді він ковтне запаху вишневого глею, а може, й запаху квітучого саду. Тоді він побачить на гілці саду золотого птаха, і той птах заспіває йому про добро й блаженство. Тоді він нап’ється золотого сонця, щоб і самому стати до нього подібним. Тоді він дістане звільнення й розгрішення, якого не зміг дати йому тяжко винуватий перед ним, грішний панотець. У цій церкві він покине кволу частину свого єства, яка вмерла разом із тим нещасним, а сам тоді повернеться.

© ШЕВЧУК Валерій. Птахи з невидимого острова. — К.: Радянський письменник, 1989.